

ANTHONY BRYER

DAVID WINFIELD

KARADENİZ'İN ORTA ÇAĞ DÖNEMİ ESERLERİ VE TOPOĞRAFYASI I. CİLT

Harita ve Planlar
RICHARD ANDERSON

Çizimler
JUNE WINFIELD

Çeviren
İSMAİL KÖSE

TÜRK TARİH KURUMU

KARADENİZ'İN ORTA ÇAĞ DÖNEMİ ESERLERİ VE TOPOĞRAFYASI

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
IV/A-2-1.9. Dizi-Sayı: 5

ANTHONY BRYER

DAVID WINFIELD

KARADENİZ'İN ORTA ÇAĞ DÖNEMİ ESERLERİ VE TOPOĞRAFYASI

I. CİLT

Harita ve Planlar
RICHARD ANDERSON

Çizimler
JUNE WINFIELD

Çeviren
İSMAİL KÖSE

ANKARA, 2020

Bryer, Anthony

Karadeniz'in Ortaçağ Dönemi eserleri ve topoğrafyası. I. cilt / Anthony Bryer, David Winfield ; harita ve planlar Richard Anderson ; çizimler June Winfield ; çeviren İsmail Köse ; hazırlayan Veysel Usta. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2020.

lxxxiv, 477 s., [4] s. plan, tablo : çizim, harita, plan, tablo ; 28 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; IV/A-2-1.9. Dizi-Sayı: 5)

Bibliyografya var.

ISBN 978 - 975 - 17 - 4543 - 9 (tk.)

ISBN 978 - 975 - 17 - 4544 - 6 (1. c.)

1. Karadeniz _ Orta Çağ _ Eski eserler . 2. Topoğrafya _ Karadeniz _ Tarih. I. E.a. II. Winfield, David, ortak yazar. III. Anderson, Richard, haritayı çizen. IV. Winfield, June, çizim yapan. V. Köse, İsmail, çeviren. VI. Usta, Veysel, hazırlayan. VII. Dizi.

956.32

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulunun 15.05.2019 tarih ve 776/21 sayılı kararı gereği 1000 adet basılmıştır.

ISBN: 978-975-17-4543-9 (Tk)

978-975-17-4544-6 (1. c.)

Eserin Orijinal Adı: *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Dumbarton Oaks Publications Office, Washington, D.C., 1985.

İnceleyiciler: Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU

Prof. Dr. P. Tevfik CEPHE

Hazırlayan: Öğr. Gör. Veysel USTA

Dizgi: Hacer YAVRUOĞLU

Sanat Tarihi Okuması: Prof. Dr. Mehmet YAVUZ

Bizantoloji Okuması: Doç. Dr. Murat KEÇİŞ

Dizin ve Son Okuma: Öğr. Gör. Veysel USTA

Kapak Tasarım: Emine ÇAKIR

Baskı

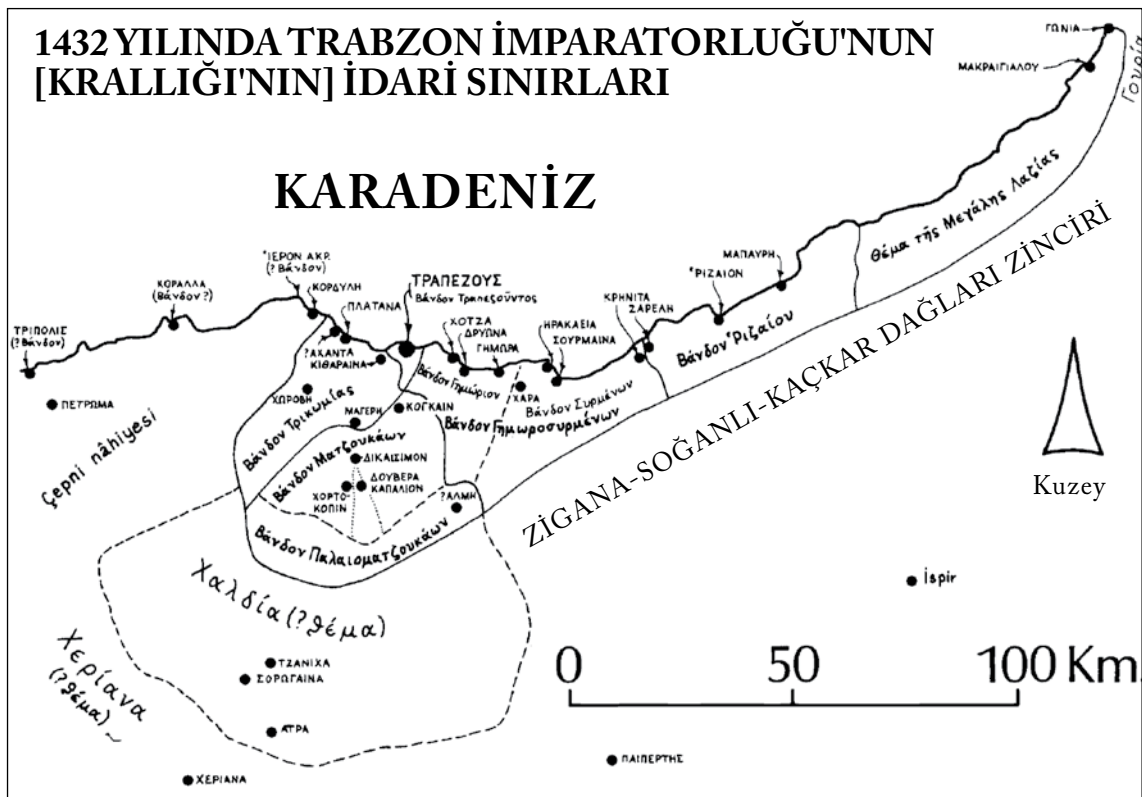
Salmat Basım Yayıncılık Ambalaj San. ve Tic. Ltd. Şti.

Sebze Bahçeleri Caddesi (Büyük Sanayi 1 Cad.)

Arpacıoğlu İş Hanı No:95/1 İskitler/ANKARA

Tel: (0312) 341 10 24 • Faks: (0312) 341 30 50

www.salmatbasim.com.tr • email: salmatbasim@gmail.com

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	IX
TÜRKÇE ÇEVİRİYE ÖN SÖZ.....	XIX
ÇEVİRENİN ÖN SÖZÜ.....	XXI
PONTUS TOPOĞRAFYASI TÜRKÇE'YE KAZANDIRILIRKEN (Prof. Dr. Haşim Karpuz)... XXVII	
KARADENİZ'İN ORTA ÇAĞ DÖNEMİ ESERLERİ VE TOPOĞRAFYASI ADLI KİTABIN	
YAYIMLANMASI ÜZERİNE BİRKAÇ SÖZ (Öğr. Gör. Veysel Usta)	XXIX
KISALTMALAR.....	XXXIII
ÇİZİMLER/PLANLAR/RESİMLER LİSTESİ	XXXVII
KISIMLAR ANAHTARI	XXXIX
KAYNAKLAR	XLI

BİRİNCİ BÖLÜM

Karadeniz (Pontus) Topoğrafyası.....	1
Coğrafya	2
Sahil Şehirleri	12
Sahil Vadilerindeki Şehirler.....	21
Sahilden İçerdeki Şehirler	21

İKİNCİ BÖLÜM

Rotalar (Planlar I, II ve III)	31
Giriş	31
Deniz Rotaları	32
Nehir Rotaları	33
Kara Rotaları, Doğu-Batı	35
Kara Rotaları, Kuzey-Güney	72
Gürcü Rotaları	104
1461 Yılında II. [Fatih Sultan] Mehmed Tarafından Takip Edilen Rotalarla	
İlgili İlave Bölüm	111

KISIMLAR

I: Kerembe Burnu'ndan Sinop'a	121
II: Sinop	123
III: Sinop'tan Halys'e [Yeşilırmak].....	165
IV: Amisos, Aminsos, Simisso ve Samsun	171
V: Iris [Yeşilırmak] Deltası, Limnia [Çarşamba] ve Kinte'nin Neresi Olduğu Sorunu	179
VI: Oinaion [Ünye] ve Chalybia Bölgesi	189
VII: Neokaisareia (Noecaesarea) [Niksar]	199
VIII: Phadisane [Fatsa]- Polemonion [Boloman] ve Sidene İdari Bölgesi	207
IX: Sauronisena [Gölköy] ve Polemonion'un Art Bölgesi	217
X: Orta Lykos [Kelkit]	221
XI: Yoson Burnu	223
XII: Melanthios'tan [Melet Irmağı] Pharmatenos'a	233
XIII: Kerasous [Giresun] Bölgesi ve Şehri	237
XIV: Zephyrion [Ulu Burun] Burnu ve Kenchrina ve [Kalecik-Hisarüstü] (?)	253
XV: Tripolis [Tirebolu] ve Philabonites [Harşit Deresi]	257
XVI: Koloneia [Şebinkarahisar]	273
XVII: Philabonites'ten [Harşit] Trikomia'ya [Akçaabat].....	285
XVIII: Platana [Pulathane] ve Trikomia Bandonu.....	299
XIX: Cheriana [Şiran] ve Arauraka'nın Neresi Olduğu Problemi	313
XX: Trabzon Şehri.....	337

ÖN SÖZ

Bu çalışmanın iki amacı vardır. Birincisi, bu çalışma Anadolu'nun belli bir bölgesinde, Pontus'ta [Karadeniz], kendi coğrafi ve tarihi ortamlarında yaşamış olan Orta Çağ insanlarının maddi kalıntılarını inceleyen bir ödevdir. İkinci olarak bu çalışma, -çoğu kez daha sonra kaydedilmesi mümkün olmayacak olanların bir kayıdır. Anthony Bryer (A. A. M. B.) ve David Winfield'in (D. C. W.) 19 Ağustos 1959 tarihinde Trabzon Ayasofya [Müzesi]'nin doğu portiğinde buluşmasından sonraki yirmi yıldan bugüne, Pontus daha önceki bütün tarihinde olduğundan daha büyük bir fiziksel dönüşüme uğramış ve bundan zarar görmüştür. Bölgenin yeşil dağları ve sınırsız çayırları hala unutulmazdır, fakat yeni bir yol sistemi bu güzelliklerin üzerinden geçmiş ve onları tahrip etmiştir, uzaklarda kaldığı için kurtulan; yazarların yürüyerek ya da at sırtında gidip mutlu günler geçirdikleri yerlere artık şu anda bir dolmuş ücreti ile ulaşılabilir. Yıkıcı tahribat özellikle yeni ortaya çıkmakta olan sahil şehirlerinde, sadece Bizans eserlerine ve surlarına karşı değil, aksine aynı zamanda Osmanlı camilerine ve yapılarına karşı da gerçekleşmiştir, buldozerler için ayırım yoktur. Örneğin, sadece Trabzon'daki doksan altı ya da daha fazla kilisenin yaklaşık altmış sekiz tanesi 1915 yılında hala ayakta idi. Bugün sadece az ya da çok on tane Orta Çağ kilisesi ayakta kalabilmiştir. Fakat Trabzon'un en eski camilerinden bir tanesi olan Tabakhane Camisi de 1979 [1978] yılında yok edilmiştir [sic].

Tahribat sadece maddi kalıntılarla sınırlı değildir. Kendisine ait el yazmaları konusunda kısır olan bu topraklarda, yaşamakta olan yer adları da iki kat ender bulunur hale gelmiştir. Pontus'un eski yer adlarını inceleyen ve bölgenin en eski kayıtlarını muhafaza eden bilimi, Jeanne ve Louis Robert'in belagatlı bir konuşma dili ile "Cette éradication, cette manie de changement abolit un passé national, tout comme un bull-dozer qui détruit une nécropole ou un édifice" karşı protestoda bulunduğu bürokratik bir kararnameyle haritadan yok edilmiştir.¹ Pontus Türkleri, 1923 yılında Pontus Rumlarının ayrılmasından daha da radikal bir şekilde kendi geçmişlerinden kopartılmışlardır.² Yer bilimsel olarak Yukarıköy bin yıldır bir köy olan Chortokopion (Hortokop) ismini ikame etmemektedir. Bu nedenle biz -elbette nafîle yere teşebbüste bulunduk fakat bizim teşebbüste bulunma nedenimiz- bu isimleri hatırlayan son nesil Pontus Türklerinin ve Rumlarının ölmesinden önce arazide çalışarak bilinen tüm kadim ve Orta Çağ yer isimlerini belirlemektir. İçinde bulunduğumuz on yılların Pontus çalışmamızı yapabileceğimiz son yıllar olduğuna inanıyoruz.

Bizans dünyası bölgesel araştırmalarının daha genel hale geldiği zamandan daha önce değil, Oxford'da 1966 yılında yapılan On Üçüncü Uluslararası Bizans Çalışmaları Kongresi (Bu Kongre sonuç olarak Mme Hélène Ahrweiler tarafından başkanlık edilecek olan bir Komisyonu doğurmuştur.) ile bizim disiplinimizin kurucusu Sir William Ramsay'ın ölümünden yirmi beş yıl sonra

¹ Jeanne ve L. Robert, "La persistance de la toponymie antique dans l'Anatolie", *La toponymie antique*, Actes du Colloque de Strasbourg, 12-14 Haziran 1975, Travaux du Centre de Recherche sur le Porche-Orient et la Grece Antiques, Université des Sciences Humaines de Strasbourg, 4 (Leyden, n. d. [no date, tarih yok]), 62.

² Chrysantos Philippides, Trabzon'un son Metropolitisi, Büyük Trabzon Kilisesi Tarihini *AP*, 4-5 (1933), 782 tarihinde Jeremiah'ın bir ağıt mersiyesi ile "Bizim mirasımız yabancılar, bizim evlerimiz ele kaldı. Trabzon'un caddeleri yas tutuyor, çünkü yortuları kimse kutlamaya gelmiyor; şehrin tüm kapıları terk edildi; şehrin tüm pa-

pazları iç geçiriyor ve şehir acı içinde.... Ama bunlar geçecek, seyreder ve benim üzüntüm üzerine başka bir üzüntü olup olamayacağını görün." şeklinde tamamladı. Hırissantos'un sözleri onun, Trabzon'daki eserlerin 1923 yılında burada bırakılmış olan Pontus Rumlarını koruyacağına inandığını göstermektedir. Aslında bu beklentinin tersi gerçekleşmiştir. [Müellflerin de belirttiği gibi Hırissantos son Trabzon Metropolitidir ve Rusların Trabzon'u işgalini büyük bir coşku ile karşılamış, Rus askerlerini gördüğü ilk yerde takdis etmiş, Trabzon'da Yunanistan'a bağlı bir Rum Devleti kurulması için aktif olarak çalışmıştır. Rusların çekilmesi ile ümitleri suya düşen Hırissantos, 1919

Bizans'ın tarihi coğrafyasında bir ilgi dirilişi sağlanmıştır.³ Fakat, disiplinin uygulayıcıları, bölgele-ri kendilerinin malı yaptıkları oranda mutlu bireyler olabiliyorlardı. Viyana'daki Profesör Herbert Hunger idaresinde ya da Ankara'daki İngiliz Arkeoloji Enstitüsü idaresindeki *Tabula Imperii Byzantini* tarafından temel hükümleri konulmuş olmasına rağmen, yazarların yaklaşımları kuşku yok ki kendi alanlarının gerekliliklerine ve gözlerinin görmeyi seçtiği şeylere göre şekillenecekti.⁴ Biz bu tür çalışmaları, Bean'ın ve Mitford'un Engebeli Kilikya'sında, Harrison'un Likya'sında, Russel'in Anemurium'unda, Haspel'in Frigyası'nda, Janin'in Büyük Merkezleri'nde (Bu eser Trabzon'u da kapsar), Asdracha'nın Rhodopes'inde, Hild ve Koder'in Hellas [Yunanistan] ve Teselya'sında, Foss'un Anadolu şehirleri'nde ve Müller-Wiener'in başkentin kendisinin incelemesi hakkındaki seçme eserinde gördük.⁵ Belirtilen bilim insanlarının hiçbirisiyle, artık onların birbirleri ile olduklarından daha fazla yeknesak bir yaklaşıma sahip değiliz. Bizim için çok daha önemli olan şey kendimizin, istisnai olarak çok iyi bir şekilde belirlenmiş, Pontus'a ayak basan hiç kimsenin yanlışlığı düşmeyeceği karaktere sahip bir bölge üzerinde çalışacak olmamızdır.

Trabzon'un küçük/cep İmparatorluğu [Komnenos Krallığı] (1204-1461), Trabzon İmparatorları olan Büyük Komnenler'den çok uzun süre önce, yalnızca belli bir sosyal, ekonomik, coğrafi

yılında Paris Barış Konferansı'na katılarak Rum Devleti hülýalarını gerçekleştirmeye çalışmış, bu amaçla düzmece birkaç mektup da yazmıştır. Tüm bu çabalarına rağmen fanatik Yunanlılar Hrisantos'u Amasya Metropoliti ile karşılaştırarak silahlı güce zamanında başvurmadiğı için eleştirmektedirler. Filistin konusundaki planlardan habersiz bir şekilde İngilizlerin kışkırtması ile Halife ordularına ihanet eden Mekke Şerif'i Hüseyin'in kaderini Hrisantos da paylaşmış, tıpkı Emir Faysal gibi, kuracağı Rum devletine başkent olarak seçtiğı Trabzon'un Karadeniz'e bir çıkış limanı olarak Büyük Ermenistan sınırları içinde Ermenilere bağışlandığından daha sonra haberdar olmuştur. Tüm bu planlardan habersiz olarak, 2 Mayıs 1919 tarihinde Hrisantos Barış Konferansı'na bir Muhtıra sunmuş; Muhtırası'nda bilmeyerek Ermenilere verilmiş olan Karadeniz sahillerini, Sivas, Karahisar, Amasya, Kastamonu'nun bir kısmı ve Sinop'un kuzey doğusundaki bölgeyi, Trabzon Başkent olmak üzere talep etmiştir. Fakat, İtilaf Devletleri'nin Paris'te Trabzon'u Ermenistan'a verdiğini öğrenince bu sefer Ermenilere yaklaşımaya çalışmıştır. Hrisantos, Karadeniz'deki çetecilik faaliyetlerini teşvik ve teşci ettiği için Amasya İstiklal Mahkemesi tarafından 7 Ağustos - 10 Ekim 1921 tarihleri arasında devam eden duruşmalarda gıyaben idam cezasına çarptırılmıştır. Paris'ten sonra Türkiye'ye bir daha dönmeyen Hrisantos'un cezası bu nedenle infaz edilememiştir. Bkz. Mgr. Chrysanthos, Archbishop of Trebizonde, *Momoran-dum Submitted to the Peace Conference, The Euxine Pontus Question*, Paris May 2, 1919; Ayrıca bkz. Veyssel Usta, "Trabzon Metropoliti Hrisantos'un Paris Konferansı'na Sunduğı Mektubun Tenkidi", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/2 Spring 2011, s. 973-984; Ayrıca Bkz. Ulvi Keser, "Milli Mücadele Döneminde Ayrılıkçı Faaliyetlerde Kilisenin Rolü Ve Hrisostomos-Hi-

risantos Girişimlerine Kesitsel Bir Bakış, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 5/3 Summer 2010, s. 1632-1677; Mekke Emir'i Hüseyin önderliğindeki Arap Ayaklanması için bkz. İsmail Köse, *Arap İsyanı*, 3. Baskı, Kronik Yayınları, İstanbul, 2019].

³ *Bulletin d'information et de coordination of the Association Internationale des Etudes Byzantines*, 8 (1975-76), *Annexe: Géographie historique*.

⁴ F. Kelnhofer, *Die topographische Bezugsgrundlage der Tabula Imperi Byzantini* (Vienna, 1976); D. H. French, "A study of Roman roads in Anatolia. Principles and methods [Anadolu'daki Roma Yolları Çalışması, Prensipler ve Medotlar]," *AnatSt*, 24 (1974), 143-49.

⁵ G. E. Bean ve T. B. Mitford, *Journeys in Roguh Cilicia in 1962 ve 1963 [Engebeli Kilikya'da 1962 ve 1963 Yıllarındaki Seyahatler]* (Viyana, 1965); aynılarının *Journeys in Rough Cilicia in 1964 ve 1968 [Engebeli Kilikya'da 1964 ve 1968 Yıllarındaki Seyahatler]* (Viyana, 1970); R. M. Harrison, "Lycia in the late antiquity [Geç Antikite döneminde Likya]," *Yayla*, I (1977), 10-15, ve çok sayıdaki diğer makaleler; J. Russel, "Anemurium. Eine römische Kleinstadt in Kleinastien," *Antike Welt*, 7 (1976), 3-20, ve çok sayıdaki diğer makaleler; C. H. Emilie Haspels, *The highlands of Phrygia. Sites and Monuments [Frigya'nın Dağlık Arazisi, Arkeolojik Alanlar ve Eserler]*, 2 cilt, (Princeton, 1971); Janin, *EMCGB*; Catherine Asdracha, *La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Etude de géographie historique* (Atina, 1976); C. Foss, *Byzantine and Turkish Sardis [Bizans ve Türkler Döneminde Sardis]* (Cambridge, Mass., 1976), ve diğer çalışmalar; F. Hild ve J. Koder, *Hellas und Thessalia* (Viyana, 1976); ve W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbul: Byzantion-Konstantinopolis-Istanbul zum Beginn de 17. Jahrhunderts* (Tübingen, 1977).

kimliğe sahip olan ve onların bu yüzyıla kadar hayatta kalmasını sağlayan Pontus bölgecilığının politik yüzey kaplamasıydı. Bu nedenle, elinizdeki çalışma maddi kaynaklara da bir katkıdır. A. Bryer ile birlikte diğerlerinin üstlenmiş olduğu Pontus'un bir bölge şeklinde geniş anlamdaki "bütün tarihine" bir tefsirdir.⁶ Bununla birlikte, burası Trabzon İmparatorluğu'nun [Krallığı'nın] Trabzon çevresindeki emirlikler ile atabeyliklerle birlikte en geniş sınırlarıydı. Bizim coğrafi sınırlarımız olarak belirlediğimiz alan (eski Pontus'tan ziyade) batıda Cape Karambis (Kerembe Burnu)'undan doğuda Bathys (Batum)'a kadar uzanmaktadır. Pontus Alpleri,* menziline bularak Neokaisaria (Niksar), Paipertes (Bayburt) ve İspir'den geçmektedir. Bu alan, *Tabula Imperii Byzantini*'nin Kapadokya araştırmaları ile bitişik olarak 80.000 kilometre karelik bir sahayı kapsamaktadır: Bu esnada rasgele bir ölçek değişimi ile yol sistemimizin tesadüfen Viyanalı meslektaşlarımızınki ile birleştiğini görerek çok mutlu olduk.⁷ Bu kadar geniş bir arazide, yapmamız gerekenin sadece bir parçasını görmeyi başarabildiğimiz düşünülmesi mümkündür. Aslında, çok sayıda gidemediğimiz vadi, çok sayıda tırmanmadığımız sarp kale -her yazar diğerinin bunu yapacağını ümit eder- vardır. Fakat aslında, hangi alanların en verimli olacağını belirleyen bir burun edinerek, -en sonunda sahil boyunca iyi bir şekilde ayakla basılmış- birincil önemdeki hiçbir şeyi görmezden geldiğimizi düşünmeksizin hareket ettik. Fakat, kesinlikle Trabzon İmparatorluğu* [Krallığı] sınırları dışında yer alan Lykos (Kelkit) ve Akampsis (Çoruh) vadileri üzerindeki tanımlamalarımız daha yetersizdir. Amaseia (Amasya) ve onun bölgesini de çalışmaya eklemeye niyetlendik fakat A. Bryer, D. Winfield'in ön hazırlık olarak çizilen taslak planını görmek için büyük kaleye geldiğinde, yenildiğimizi kabul etmek zorunda kaldık. Bu nedenle belirtilen bölümü çalışma alanından çıkarttık. Hiçbir plana sahip olmamaktansa yanlış bir plana sahip olmanın daha iyi olmadığı zamanlar vardır.

Trabzon İmparatorluğu'nun yatay ufuk çizgisi sınırları ile bu İmparatorluğun bitişik komşuları içindeki alanı derinlemesine dikey zaman içerisinde ele aldık. Tarafımızdan bilinen tüm Bizans ve Trabzonlu eserleri elden geçirdik. Bu çalışmanın başlığına sadık kalarak "Bizans" dönemini 1204'ün sonuna kadar; "Trabzonlu" dönemi 1461 yılının sonuna kadar getirdik. Ayrıca, nerede,

⁶ Cf. A. A. M. Bryer'e Giriş, *The Empire of Trebizond and the Pontos [Trabzon İmparatorluğu ve Pontus]*, Çalışmalar Toplusu (Londra, 1980), I-III. Pontus öğrencileri, sistematik olarak edebi metinlerde basılan *Archeion Pontou'nun* editörü Dr. Odysseus Lampsides'in girişimine borçludurlar. Daha çok umut vadeden gelişmeler arasında Heath W. Lowry'nin Geç onbeşinci ve onaltıncı yüzyıl Trabzon defterleri gelmektedir, bkz. Lowry, *Thesis [Tez]*. O, John Haldon, Patricia Karlin-Hayter, Rowena Love-rance ve A. A. M. B. Birmingham Üniversitesi-Dumbarton Oaks'ın geç Bizans ve erken Osmanlı nüfus yapısı üzerinde çalışmaktadırlar. Bu çalışma diğer alanların yanında, Maçka üzerinde de yoğunlaşmaktadır. Önemli miktarda Osmanlı yer bilim bilgisi böylece bizim XXI. Bölümümüzde kullanılacaktır.

* A. Bryer ve D. Winfield, Kaçkarlar, Zigana ve Soğanlı Dağları ile kısmen Canik Dağları'nı "Pontus Alpleri" olarak isimlendirmektedir. Her ne kadar daha önceki yüzyıllardaki bazı seyyahlar, Zigana Dağları'nı İsviçre Alpleri'ne benzetmişlerse de, belirtilen bölgeye "Pontus Alpleri" ismini veren ilk kişiler A. Bryer ile arkadaşlarıdır. Tama-

men siyasi amaçlarla verilen bu isimlendirmenin tarihi bir alt yapısı yoktur. Bkz. İsmail Köse, "İngiliz Seyyahların Günlüklerinde Gümüşhane Çevresi ve Trabzon Limanına Ulaşan Ticaret Yolları 1840-1900", *History Studies*, S. 4/1, 2012. s. 368-69.

⁷ Bkz. F. Hild, *Das byzantinische Strassensystem in Kapadokien* (Viyana, 1977).

* Şarkiyatçılar, 1204-1461 tarihleri arasında, dönemin büyük kısmını civar Türk beyliklerine vergi ödeyerek ayakta kalabilmiş Trabzon Rum Krallığı'nı, "Trabzon İmparatorluğu" olarak kabul eder ve yazarlar. Bu uygulamanın bir nedeni, Trabzon Rum Krallığı'nın kurucularının Bizans İmparator ailesinden gelmesidir ki, bu haklı bir yaklaşımdır. Fakat, A. Bryer ve D. Winfield'in da belirttiği gibi, Trabzon'daki devlet, küçük bir cep devletçidir. En geniş sınırları Kerembe Burnu ile Batum arasında, güneyde Gümüşhane'ye kadar uzanabilmektedir. Tarihte böyle bir İmparatorluk örneği yoktur çünkü her şey biryana bu devletçinin fiziki sınırları bir beyliğin sahip olabileceği ölçüdedir.

çok sık olarak, klasik ya da hatta daha erken özellikler ve temeller kaçınılmaz olduysa, bunları da çalışmaya dahil ettik. Örneğin, farklı şekilde kaydedilmemiş bir Latin yazması ile karşılaştığımızda onu buraya aldık. Tanımlama ve anlatımın genişliği ya da detayları kesinlikle eserin önemini belirtmemektedir; şayet bir eser başka bir yerde yeterli olarak yayınlanmışsa, aynı çalışmayı tekrarlamaktan kaçındık. Aksi durumda, önemine göre diğer tarihi alanlardaki eserlere yeterli zaman ayıramayabilirdik. Bunlara ek olarak, başka bir yerde yayınlamış olduğumuz, 1461 yılından sonraki Pontus Rumlarına ve Ermenilere ait maddi kalıntıları da kayıt altına aldık.⁸

D. Winfield, 1957'den 1962'ye kadar Russel Trust'ın Ayasofya'daki boyamalar [freskler] üzerindeki çalışmalarının saha müdürü olarak Trabzon'da kaldığı yedi aylık dönemler süresince materyal toplamaya başladı. D. Winfield, bir ayda dört ya da daha fazla ziyarette bulundu ve A. Bryer 1959-1979 tarihleri arasındaki dönemde iki haftadan iki aylık sürelerle değişecek şekilde Pontus'u dokuz defa ziyaret etti. Trabzon şehrindeki eserler bir yana, yazarlar sadece bir tarihsel alanı birlikte ziyaret ettiler (1962 yılında Trikomia'da [Akçaabat] bulunan Hıdırnebi [Yaylası]), fakat çok sayıda yerin birden fazla kere -bazen yıllar içinde çok daha fazla sayıda- gezilmesi, görülmesi gerekti. Her bir yazar diğeri tarafından rapor edilen esas eserleri ziyarete gitme ve planları yerinde kontrol etme teşebbüsünde bulundu. İsmi başlık sayfasında bulunan June Winfield, bu eserlerin fotoğraflarda okunması oldukça güç olan duvar boyamalarının [fresklerin] çizimlerini yaptı. Harita ve planlar diğeri bir Pontus gezgini olan Richard Anderson (R.C.A.) tarafından yazarların notlarından, taslak planlarından ve ölçümlerden yararlanılarak yapıldı. Anderson'un harita ve planları bu kitapla öyle bütünleştirdi ki, Anderson'un da ismi başlık sayfasına yazıldı. Fakat bu çalışmanın profesyonel havasına rağmen bunlar ölçekli taslak planlardan daha fazlası olarak görülmemelidir.

Çalışma, D. Winfield tarafından iki bölümle açılır; ilk bölüm "Pontus Topoğrafyası" üzerinde ve diğeri bölüm bölgenin "Rotaları" üzerindedir. Tefsir yöntemi ile A. Bryer, ilk bölüme dipnotlar ve ikinci bölüme ilave bilgiler ekledi. Bundan sonra gelen yirmi sekiz kısım, batıdan doğuya doğru çalışıldı. (bkz. Anahtar, s. xxxix). Her bir kısım bir tarihi ve yer bilimleri bilgisi giriş açıklaması ile başlayıp, ele aldığı alandaki eserleri tanımlayarak devam eder -coğrafi sıralama içerisinde, eserlerin alfabetik sıra ile ele alındığı Trabzon şehrini ayrı tutmak gerekir. Tanımlamalar, iki yazarın 314 eser ve ören yeri üzerindeki saha inceleme notlarından kaynaştırma yöntemi ile yapılmıştır. Taslakları o kadar sık değiştirmek zorunda kaldık ki, kimin neden sorumlu olduğunu artık ayırt edemez bir duruma geldik. Fakat, tarih ve yer adları bilimi ile ilgili giriş kısımları temel olarak A. Bryer'e, duvar boyamaları tanımlamaları (Russel Trust'ın bu kilise ile ilgili çalışmasından çıkartılmış olan Trabzon'daki Ayasofya'nın çan kulesi dahil) temel olarak D. Winfield'a, diğeri eserlerdeki çalışmalar birlikte hemen hemen iki yazara aittir. Anlaşmazlığa düştüğümüzü kararlaştırdığımız (nadir) durumları not ederek belirttik. Kısım XXII, Haldiya [Gümüşhane] coğrafi olarak bu addaki Trabzon dükalığının [sic] sınırları göz önüne alınarak daraltıldı fakat tarihsel olarak Haldiya'nın (Gümüşhane) çok daha uzun bir süre kapsayan Bizans dönemi ele alınarak buradaki Bizans görevlilerinin biyografileri de çalışmaya dahil edildi. En çok referans verilen birincil ve ikincil eserlerden oluşan iki farklı kaynakça, alışılmış şekilde başlıklara göre alfabetik sıra ile yazılmıştır. Üçüncü bir kaynakça, seyyahların Pontus raporları (bunlar bize göre birincil kaynaktır) alışılmıştan farklı olarak, seyyahların Pontus bölgesini ziyaret tarihlerine göre sıralanmıştır.

⁸ Başlığı yanlış olarak yönlendirilen "Nineteenth-century Monuments in the City and Vilayete of Trebizond; Architectural and Historical Notes [Trabzon Şehrinde ve Vilayetindeki On Dokuzuncu Yüzyıl Eserleri: Tarih ve Mimari Notları]" makalede (makale aslında bu kitabın

coğrafi alanının büyük bir kısmını ve 1461 yılından sonraki tüm Hristiyan eserleri kapsamaktadır) Sallina Balance ve Jane Isaac tarafından dört parça halinde yayınlanmıştır: *AP* 28 (1966-1967), 233-307; *AP* 29 (1968), 89-132; *AP* 30 (1970), 228-385; ve *AP* 32 (1973-1974), 126-130.

Her ikimiz de kuvvetli bir şekilde en azından bazı eksiklerimizin tamamen farkındayız. Dikkatli okuyucu, sadece en temel eserlere referans verildiğini, bu çalışma bütünüyle sonuçlanarak tamamlandığında 1976 yılından sonra yayınlanan yeni metinlerin de referans verilmeyen eserlere dahil edildiğini fark edecektir. Örneğin, Michel Balard'ın önemli eseri *La Romanie Génoise (XIIe-début du XVe siècle*, 2 cilt, (Cenova, 1978) hiçbir şekilde referans olarak kullanılmamıştır. Fakat biz, diğer sorunlar hakkında daha duyarlı davrandık. Maddi kalıntıların çok fazla analizini vermenin baştan çıkarıcılığına karşı örneğin, mimari tipoloji (Trabzon'daki kiliseler hariç) duvar boyamaları ve bu boyamaların ikonografisi (Maçka'daki kiliseler hariç) ve kalelere (Trabzon ve Sinop surlarının yapı serileri hariç) üstünde fazla durmadık. Bizler sadece gözün görebileceği varlıkları kaydettik, çok nadiren yüzeydeki çömlek kırıklarından ya da eski para buluntularına ait raporlardan yaralanabildik. Hiçbir Orta Çağ Pontus dönemi tarihsel alanında henüz bilimsel olarak kazı yapılmamıştır. Detaylı kazılar yapılana kadar, özellikle duvar analizleri vaktinden erken gerçekleştirilmiş olacaktır. Koralla (Görel) gibi küçük, görece bozulmamış ve iyi bir şekilde belgelendirilmiş alanın kazısı bile diğer yerlerdeki tarihleme için arkeolojik ipuçları verebilir. Analizler ayrıca, Pontus yapılarının inşa metot devamlılığındaki olağandışılık, diğerleri ile ilişkilendirebileceğimiz boyamaların, kiliselerin ve kalelerin tam olarak tarihlenebilmesindeki yetersizlikten olumsuz etkilenmiştir. Bizim geniş olarak yoğunlaştığımız alanlar kiliseler ve kalelerdir. Bunlar için yazık ki, Orta Çağ Pontus halklarının günlük yaşam kalıntılarının molozlarını yetersiz bir şekilde kullandık. Yapı inşası anlamında Pontus çok sayıdaki Bizans uygulamasından ayrılır ve kendisine özgü birkaç kurala sahiptir. Bu nedenle biz hala sadece ne duvarına ne de yapılış tiplerine ve tuğla boyutlarına veya kiremitlerine bakarak bir kaleyi dokuzunca ya da on dokuzuncu yüzyıla tarihleyememekteyiz (bunun için bir Ek tahsis edilmiştir). Bunların hiçbirisi bizim için tanımlanabilecek bir sırada değildi. Bizans Anadolu'sunun diğer yerlerinde çalışan meslektaşlarımızın da aynı sorunlarla uğraşmış olduğunu bilmek bizi ancak birazcık teselli edebilmiştir.

Tüm bunlarla birlikte, bir genel durumdan dürüst bir şekilde kesinlikle emin olabiliriz. Her ne kadar Pontus, Anadolu'nun diğer kısmının tarihini tamamen paylaşmasa da (çünkü bu bölge Pers, Arap, Selçuk ve hatta Osmanlı akınlarından büyük oranda kurtulmuş; çok sayıdaki önemli Pontus yerleşimleri Bizans'ın Karanlık Çağı süresince titrek de olsa bir ışığa sahip olmayı başarmıştır), Pontus yapı faaliyeti artan bir şekilde daha açık hale gelen sıkı ve yakın Anadolu izleri taşır.⁹ Böylece, çok yoğun olan altıncı yüzyıldan sonra veri haline dönüştürülebilir Pontus eserleri serisi erken yedinci yüzyılda (Heraklius'un ziyaretinden ve Araklı'da muhtemel kamp kurmasından sonra) kesintiye uğrar. Yapı serisi yeni bir zirve tırmanışını ilk olarak, kesin olmamakla birlikte I. Basil'in ziyareti ile, Azize Anne'nin (Trabzon'un en eski kilisesi) 884/885 yılında tekrar inşa edilmesi ile yapmıştır. Fakat, en büyük faaliyetin olduğu dönem Bizans Anadolu'sunun geri kalan kısmının ortadan kalkmasından sonra gelmiştir. Kiliselerimizin yaklaşık yarıya yakını ya bu dönemde onarılmış ya da yeniden inşa edilmiştir; içine boyama yapılanların hemen hemen tamamı -sadece Trabzon'da elli altı tanesi- Büyük Komnenler döneminde süslenmiştir. Başka bir yerlerde de olabileceği gibi bir binanın; yerel refahı, idareyi ve bağımsızlığı yansıtmayı tespit etmek şaşırtıcı olmamıştır.

Yukarıda bahsedilen [Michel Balard'ın eseri], bu çalışmanın yayınlanmasının an meselesi olduğu bir zamanda, 1979 yılında yazılmıştır. Eserin geç 1960'lar ve erken 1970'lerdeki kapsamı, üzerine oturduğu saha araştırmalarının çok daha erken dönemlerde, 1950'lerde ve 1960'larda ya-

⁹ Çok yakınlarda C. Mango'nun Bizans'ında belirtilmiştir, "The Disappearance and Revival of Cities [Şehirlerin Ortadan Kalkması ve Tekrar Hayat Bulması]". *The*

Empire of New Rome [Yeni Roma İmparatorluğu] (Londra, 1980), 60-87.

pılmış olması, metinlerin, eserin uzun bir zaman dilimi içerisinde yazıldığını gösterememesi nedeniyle, esere bir eleştiri yöneltilebilmesi imkânsızdır. Böylece eser kısmen, bizim bu çalışmada, yeni bir araştırma çeşidi teşebbüsü ile başlamıştır. Bu nedenle çalışmayı planladığımız yer olan Bizans saha arkeolojisine ve tarihi coğrafyasına aittir. Bereket versinki, bununla birlikte o zamandan beri çalışma yeni yaklaşım ve metotlarla tekrar ele alındı. Fakat, çalışma yapmış olduğumuz alanları yeni gözler ile tekrar incelemek için geri gidemeyiz, çünkü incelemiş olduğumuz eserlerin çoğunlukla hemen hepsi ya vasfını yitirmiş ya da ortadan kalkmıştır. Bu eserlerin bir kaydı olmak üzere elinizdeki Çalışmanın değişmez olması gerekmektedir. Belgelere dayalı kanıtların yayını ve analizi durağan kalmamıştır, fakat bu zamandan beri ortaya çıkan baskılara son dakikada metne ait referanslarla nakiller yapılması tarihi tartışmalarda çok fazla değişiklik yapmayacaktır.

Her şeye rağmen, çalışmanın fikir aşamasındaki uzatmaların ve yayının tehir edilmesinin neden olduğu bazı sonuçlar dikkatten kaçırılmamalıdır. Bu nedenle, D. Winfield Birinci Bölümde belirtilen Sadak *Satala* (s. 25) topoğrafyasını konumlandırma üzerindeki azıcık olan heyecanlı bakış açısını değiştirdi. İkinci Bölüm için rotalar (s. 61) üzerindeki materyalleri beş yıl sonra bir sıraya koyduğunda, onun “Northern Routes Across Anatolia [Anadolu’yu Boydan Boya Geçen Kuzey Rotaları]’nı” da gördü *AnatSt*, 27 (1977), 151-156. Böylece, elde etmiş olduğu sonuçları C. Foss ve D. Winfield’in Pontus Kaleleri, *Studies in Byzantine Fortifications [Bizans Kaleleri Üzerine Çalışmalar]* (Johannesburg, 1985)’te yer almıştır.

Pontus Grup Tutkuluları’nın ve *Lives’in* özellikle sayfa 314-426 ve 353’deki kült ile Trabzon Aziz Eugenious Manastırı [sic] tartışmaları Bernadette Martin-Hisard’ın “Trébizonde et le culte de Saint Eugène (6e-11es),” *REA*, 14 (1980), 307-343, şimdi bulgulara dahil edilmelidir, manastırın *typikon*’u ve kurucusu Zeligoungios bu arada A. Dmitrievskij, *Opisanie litourghicheskikh rukopisej branjashchihsj v bibliotekah pravoslavnago vostoka*, III *Typika*, II (Petrograd, 1917), 435, N. Oikonomides tarafından kullanıldı, “The chancery of the Grand Komnenoi: imperial tradition and political reality [Büyük Komnenler’in kançılıryası: imparatorluk geleneği ve politik gerçeklik],” *AP*, 35 (1979), 311 ve dipnot 4.

A. Bryer Ahanda’yı tartışarak (s. 304) burasının Büyük Komnenos IV. Aleksios’a karşı 26 Nisan 1429’da gerçekleşen muhtemel suikastı yeri olmasının ve *Chrysokephalos* [Orta Hisar Fatih Camii] dışındaki türbesini [ortaya çıkartmaya çalışmıştır], Trabzon (s. 415), “hain Kabazitai ve Scholarioi,” *Maistor*, *Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning [Klasik, Robert Browning için Bizans ve Rönesans Çalışmaları]*, ed. Ann Moffatt (Canberra, 1984), 309-328 ve ilave 1-6.

Trabzon’un kendi içinde, Bedesten (s. 374) M. Cezar, *Typical commercial buildings of the Ottoman classical period and the Ottoman construction system [Osmanlı Klasik Döneminin Tipik Ticari Binaları ve Osmanlı İnşa Sistemi]* (İstanbul, 1983), 222-224, tarafından ele alınmamıştır. Sayfa 427-428’te D. Winfield, bugünkü Ayasofya’nın kuzeyindeki küçük kilisesinin daha geç olabilecek tarihi konusunda A. Bryer ile anlaşmazlığa düşmüştür; bu kilisesinin alçak zemin düzeyi daha önceki bir dönemi işaret eder ve kiliseler genellikle manastır yerleşkesi içerisinde birbiri üzerine inşa edilir. Ana kilisenin [Ayasofya’nın] boyamaları konusunda ise şimdi bakınız” J. Lafontaine-Dosogne, “Remarques sur le programme décoratif de Sainte-Sophie a’Trébizonde,” *Byzantinobulgaria*, 7 (1981), 379-392.

* Typikon, Doğu Ortodoks Kilisesi’nde çeşitli kutsal gün ve ayın günlerinin topluca yazıldığı bir tür andaçtır. Bu tür andaçlar Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde manastır yaşamını düzenlemek üzere kullanılmaya başlanmıştır.

** Trabzon Ayasofya’nın fresk boyamaları için ayrıca bkz. İsmail Köse, *4.000 Yıllık Mirasın Kutsal İzleri Trabzon*, 2. Baskı, Akademi Yayınları, Trabzon, 2011.

Chrysokephalos [Orta Hisar Fatih Camii] katedrali üzerinde (s. 461), D. Winfield, A. Bryer'in tarihleme sırası konusundaki mantık yürütmesini kabul etmiştir. Fakat yapının geniş, alçak, kasnak ile kubbesinin şeklini Sallina Balance tarafından verilen tarihlerde yapılmaya daha uygun olduğunu belirtmiştir. A. Bryer bu fikri kendisinin "Une église 'à la demande du client' a Trebizonde," *Proche-Orient Chrétien*, 32 (1982), 217-232'de dikkatle işlemiştir. D. Winfield, kilisedeki Metropolit Basil'in Yazıt 2'nin önemli bir şekilde ticari-yaklaşımli Konstantinople [İstanbul] Patriği I. Nikolas yazışmasında olduğunu fark etmeliydi *Letters*, ed. ve çeviri, R. J. H. Jenkins ve L. G. Westerink, DOT, II (CFHB, VI) (Washington, D. C., 1973), 322, 400, 556-557, 571, 575.

Maçka *Matzouka*, Kısım XXI'de tanımlanmıştır. Burası bir Birmingham-Dumbarton Oaks projesi olan geç Bizans ve erken Osmanlı demografisi, 1978-1982, 1982'deki Dumbarton Oaks Sempozyumu'nda sunulmuştur, *Continuity and change in late Byzantine and early Ottoman Society* [Geç Bizans ve erken Osmanlı Toplumu'nda devamlılık ve değişim], ed. A. Bryer ve H. Lowry (Birmingham-Washington, D. C., 1985), burada Dr. Lowry, [Tayyip] Gökbilgin'in Maçka'daki *Matzouka* İslam'a ihtida rakamlarını 1520, dipnot s. 399, göstermektedir. Ancak bu tarihlerin doğru olma ihtimalleri zayıftır.

Haldiya'da, [Gümüşhane] Coloşana *Golacha* Kalesi'ni (s. 700) tekrar ele aldık, burası muhtemelen 1404'te yeniden inşa edilmiştir, bizim tarafımızdan bir kere daha ziyaret edilecektir. Bizim ısrarlarımız üzerine Dr. Maurice Byrne (1982'de) ve Bay Tim Davies (1983'te) kale sahasına ulaşmak için kahramanca bir gayret sarf ettiler fakat burası hala kırılmayı bekleyen bir fındık gibidir. Buna benzer olarak, ikimiz de bir on dördüncü yüzyıl Akkoyunlu merkezi olarak Bayburt'un *Sınır* (Sinoria ?) (s. 64) önemini ve burasının 1360 yılında kurulan Trabzon Koukos Kalesi (Koğ Kale) (s. 702) ile ilişkilerini hafife aldık (Bay Tom Sinclair burasının önemli bir alan olduğunu teyit eder). Bayburt *Sınır* ve Koğ Kalesi, bunlarla ilgili konular A. Bryer'in "The quesiton of Byzantine mines in the Pontus; Chalybian iron, Chaldian silver, Koloneian alum and the mummy of Cheriana [Pontus'taki Bizans Madenleri Sorunu: Halipya demiri, Haldiya gümüşü, Şebinkarahisar Koloneia şapı ve Şiran Cheriana mumya madeni]," *AnatSt*, 32 (1982), 144-145 çalışmasında ele alınmıştır. Şayet Koğ Kalesi- belki de Küğ-i Trabzon, Zachariadou, *AP*, 35 (1975), 349 no. 2- akla gelmeyen on ikinci- on üçüncü yüzyıl olarak da belirtilebilirse, bakınız Kokkos (s. 108), bu kale Haldiyalı ve Şiranlı Ortodoks-Müslümanların sınır topraklarına ve Tarsos (s. 329) gibi alanlara ışık tutabilirdi: Şimdi bakınız J. Darrouzés, *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae* (Paris, 1982). D. Winfield, Yağlıdere'de (s. 689) Roma karargahı ya da kampı olduğu konusunda ısrarcıdır, zira burada, kalenin aşağısında zemin düzeyinde hendek kalıntıları vardır. Burası dağların arasından geçen uygun bir rota üzerinde bulunmaktadır. Haldiya'nın görevlileri arasında listeye eklenmesi gereken s. 712, A. W. Dunn, *A handlist of Byzantine lead seals and tokens in the Barber Institute of Fine Arts, University of Birmingham* [Bizans kurşun mühürlerinin ve nişanlarının Barber Güzel Sanatlar Enstitüsü'ndeki el yapımı listesi, Birmingham Üniversitesi] (Birmingham, 1983), malzemeler Dositheos, Spatharokandidatos, Haldiya Herds ve Anagrapheus Imperial Notarios (10. yüzyıl) ve Haldiya (?) Nikephoros Protonotarios ve Genikos Kommerkiarios (9. yüzyıl) olarak belirlenebilir. Daha doğuda, XXVII. Kısımda, 16. yüzyılda Osmanlıların Saatabago'yu* topraklarına katması henüz çalışılma aşamasındadır.

* Trabzon'un doğusundan Gürcistan'ın içlerine kadar uzanan bölge.

Teşekkürler

Bilerek ya da bilmeyerek çok sayıda kişi ile kuruluş bu çalışmaya katkıda bulunmuştur. Buna karşın katkı yapanlar olası hataların hiçbirinden sorumlu değildir. Bu kurumlar arasında, D. Winfield Gürcü Çalışmaları öğrenci araştırmalarına hibe sağladığı için Oxford Üniversitesi'ne ve Oxford Merton Koleji'nin tüm dostlarına, memurlarına ve çalışanlarına bu çalışmayı tamamlamasını sağladıkları için müteşekkirdir. A. Bryer ise, kendisinin üniversitesi olan Birmingham Üniversitesi'ne ve bu Üniversite'nin Saha Araştırmaları Fonuna müteşekkirdir. Biz, Koleksiyon Chrétienne et Byzantine of the Ecole des Hautes Etudes, Paris; fotoğrafları çoğaltmamıza izin verdikleri için, Londra Courtauld Enstitüsü Conway Kütüphanesi'ne; Ankara Arkeoloji Müzesi kütüphanecilerine; Biblioteca Marciana Venedik; Bibliotheque Nationale, Paris; Bodleian Kütüphanesi'ne, Oxford; İngiliz Kütüphanesi'ne, Londra; Kentron Mikrasiatikon Spoudon, Atina; ve Türk Tarih Kurumuna, Ankara, el yazmalarını gözden geçirmemize izin verdikleri için müteşekkirimiz. Birmingham'dan Gaye Bye ve Dumbarton Oaks'tan Mary Lou Masey'e daktilografik yazımdaki büyük sabırları için müteşekkirimiz. Her iki yazar da, bu arada ilk olarak Dumbarton Oaks Harvard Üniversitesi Bizans Çalışmaları Merkezine ve personeline ve sırasıyla Cyril Mango'dan başlayarak (bizim birlikte çalışmamıza nezaret eden ilk kişidir) Glenn Ruby'ye (kitabın yayınına sağlayan kişi) kadar herkese borçludur. Çalışmayı 1969 yılında ilk olarak görev kabul eden ve A. Bryer'e yardım ederek burs ve hibe sağlayan kuruluş Dumbarton Oaks'tır. Belki de, Dumbarton Oaks'ın en önemli yaratıcı bakış açısı o dönemde çalışmaların müdürü olan Willam Loerke geldiğinde bir yıllığına Richard Anderson'nu İngiltere'de tasarımcı olarak bize vermesi olmuştur.

Çalışma, *Seven Pillars of Wisdom Trust*, Yirmi Yedi Vakıf ve *The University of Birmingham* Yayın Fonu'nun cömert yardımları olmasaydı yayınlanamayacaktı, yayına sağladıkları destek için onlara da müteşekkirimiz.

Trabzon'da çok sayıdaki dostumuzun misafirperverliğini ve yardımlarını büyük bir memnuniyetle hatırlamaktayız: Şu anda tüm dönemlerin Pontus eserlerini korumakta olan Ayasofya Müzesi Personeline (Haşım Karpuz ve Ayşe Sevim dahil), Tarsicio Succi'ye, yıllarca Sumela'nın korumalığını yapan merhum Şükrü Köse'ye, Emin Tüksal'a, Aliye Aşırbaşı'ya, merhum İlhan Nemlioğlu'na, ve özellikle yüzündeki asla solmayan gülümseme yaklaşık otuz yıl sonra bizi memnuniyetle karşılayan kardeşimiz Cumhuriyet Odabaşıoğlu'na [müteşekkirimiz]. Bu arada sayısız muhtar, hocayı, sandalcıyı, hamsi-meraklısını, yayla çobanlarını, köy bilgelerini, bizim için yollarını değiştiren kamyon şoförlerini, Pontus'un sürekli koşuşturan çocuklarını unutmamız mümkün değildir ve onlar belki de en terkedilmiş alanların gerçeğe dönüştürülmesini sağlamışlardır. Fakat, bizim için merhum David Talbot Rice'in yeri hiçbir zaman doldurulamayacaktır. Rice 1929 yılında, Feodor Ubsensky ve Rus Arkeoloji Misiyonu tarafından 1916'da başlatılan çalışmayı -Trabzon'u araştırmaya yönelik bir Rus akademik ilgisi vardı ve bu ilgi [işgal sona erdikten birkaç yıl sonra], cesaret verici bir şekilde Moskova'dan Sergey Karpov tarafından tekrar ele alınmıştı- gençlik ideali ile yeniden çalışmıştı. Buna rağmen, Rice'in bulgularının büyük kısmını kaçınılmaz olarak tekrar gözden geçirmemiz gerekti, Rice'a, projesini bir aşama daha ileri götürebilmemiz için bizi teşvik ve teşci ettiği için borçlu olduğumuzu belirtmekten mutluluk duymaktayız.

[Çalışmamız esnasında] Levon Avdoyan, Sallina Balance, Nicoara Beldiceanu, Barbara Brend, Sebastian Brock, Theodora Bryer, Claude Cahen, Evangelos Chrysos, Robin Cormack, Raoul Curiel, Jean Darrouzes, Charles Dowsett, Mary Eggleton, Wesarm Farag, William Finlayson, Athena Kalliga, Michel Kursanskis, Odysseus Lampsides, Bruce Lippard, Richard Lockett, Heath Lowry, Cyril Mango, Michael Martin, Victor Menage, Tim Mitford, John Nesbitt, Nikoloas

Panagiotakis, John Parker, Judith Rattenbury, Ihor Sevcenko, John Simmons, Tom Sinclair, Tamera Talbot Rice, Michael Vickers, Speros Vryonis Jr., John Wilkes ve daha pek çok sayıdaki diğer kişiden değerli tavsiyeler ve yardım aldık.

Pontus'taki seyahat arkadaşlarımız konusunda oldukça şanslıydık. Onlar dilsiz kayıt tutucular olmaktan ziyade kitaptaki çok sayıdaki karmaşık planı ölçeklendirmekten ve oluşturmaktan sorumluydular. D. Winfield, Johanna Farrer, Mathew Farrer, Denis Hills, Michael Smith, merhum Laurence Strangam, June Wainwright (şimdi Winfield) ve John Wilkinson'a teşekkür ederiz. A. Bryer, Timoty Boatswain, Elizabeth Lipscomb, (şimdi Bryer), Maurice Byrne, Joanna Clark (şimdi Pelly), James Crow, Adrian Firth, John Haldon, Sally Harvey (şimdi Fielding), Jane Isaac (şimdi Hampartumian), Robert Keeney III, Margaret Mullett, Peter Nickol, Joe Pennybacker, Michael Trend ve Francis Witts'e teşekkür ederiz. Grenville Astill, Ian Burrow ve Susan Wirght kendilerinin gerçekleştirmiş olduğu Pontus keşiflerini rapor etmişlerdir. Bütün dostlarımıza bu Kitabın bir nüshasını verebilmeyi umuyoruz.

Sabırları, yüksek standart ve büyük bir azimle çalışmaları nedeniyle Dumbarton Oaks'ın şimdiki ve önceki personeline; Nancy Bowen, Frances Jones ve özellikle yılmaz ve misafirperver Julia Warner'a memnuniyetle teşekkür ederiz. Fanny Bonajuto'da, diğer yazarların sadece hayal edebileceği bir editör ile karşılaştık. Kendisi dikkatinden ve özeninden dolayı sempatinin ötesinde teşekkür hak etmiştir. Kendisi en azından Pontus'tan emekli olabilir. Fakat, bizim bu çalışmayı sadece uzun süre zahmet çeken eşlerimize ithaf ettiğimiz doğrudur çünkü her iki eş de bizimle evli oldukları kadar Çalışmamızla da evlenmek zorunda kalmışlardır – ve emekliye ayrılamamaktadırlar.

ANTHONY BRYER
Birmingham

Ağustos 1984

DAVID WINFIELD
Oxford

TÜRKÇE ÇEVİRİYE ÖN SÖZ

İngiltere'den Trabzon'a ilk olarak 1958 yılında geldiğimde 20 yaşındaydım. O günden itibaren yaşamımı, Trabzon'un ve Karadeniz Bölgesinin yüzyıllara yayılmış olan tarihini araştırmaya ve tanımlamaya adanmışım. Şimdi Türk okuyucuların da, ben ve meslektaşlarım tarafından yapılan ve Türk kültürü ile tarihinde çok önemli ve ilginç bir yere sahip olan bu çalışmayı okuyabilecek olmasından çok mutluyum.

Anthony Bryer
12 Nisan 2015, Birmingham

FOREWORD TO TRANSLATION

I first came to Trebizond from England in 1958 aged 20. Since then much of my life has been devoted to researching and describing the city through the ages, the Pontic region and its history. It is pleasing to see that now Turkish readers will be able to read what I and my colleagues have written and to discover for themselves this most interesting and important aspect of Turkish history and culture.

Anthony Bryer
12 April 2015, Birmingham

ÇEVİRENİN ÖN SÖZÜ

"The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos" adlı eserin I ve II. Ciltlerinin Türkçeye çevrilerek takım halinde yayınlanmasının öncelikli amacı alandaki eğitime katkı sağlamaktır. Bu maksada ek olarak, farklı kaynakların bölge ile ilgili bilgi dağarcığı gelişiminin hizmetine sunulması hedeflenmiştir. Eser, Orta Çağ Bizans dönemi ile bu dönem öncesi yapıtlar ve tarihi olay örgüsü üzerinde yoğunlaşan bir çalışmadır. Diğer bir ifadeyle eser, Anadolu'da Osmanlı öncesi dönemi ele almakta, bazı kısımlarda Osmanlı dönemine de değinmektedir.

Bir eseri başka bir dile çevirmek çoğunlukla yeniden yazmak kadar zordur. Zira, eserin yazıldığı dildeki her kelimenin ya da deyimnin tam karşılığını, ifade edilmek istenilen olguyu, veya mecazi anlatımları belirleyip çevrilen dile aktarmak güç olduğu kadar ağır sorumluluk da gerektirir. Çünkü, farklı dildeki metinlerin birebir aynen başka bir dile ya da yazı formatına aktarılması durumunda okuyucu hiçbir şekilde bilişsel dünyasının derinliklerine hitap etmeyen bir metni okumak durumunda kalır. Çeviri, bir eseri başka bir dilde konuşturabilmektir. Bu konuşma anlaşılır olmalı ve eserin içine sinmiş anlam derinliğini muhafaza etmelidir. Söz konusu keyfiyet dikkate alınarak çeviri yapılırken orijinal metnin tamamındaki dil ve anlam bütünlüğü korunmalıdır. Yukarıda açıklanan gereklilikler göz önünde bulundurularak, elinizdeki çeviri yapılırken her kelimenin birebir karşılığı değil, ifade edilmek istenilen anlam belirlenmeye çalışılmış ve anlam yapısı kaybedilmeden Türkçeye kazandırılması amaçlanmış, metne tam anlamıyla sadık kalınmasına özen gösterilmiştir. Fakat tüm dikkate rağmen bu kadar hacimli bir eserde anlam yoğunluğunun bazen gözden kaçması maalesef önlenemez bir keyfiyettir. Zikredilen durum gözönüne alınarak çeviri tek kişi tarafından yapılmış ve tam metin alanlarında uzman farklı akademisyenler tarafından birbirinden bağımsız şekilde kontrol edilmiştir. Böylece eserin anlam bütünlüğünün azami derecede korunması sağlanmıştır. Çeviri yapılırken olanaklar ölçüsünde titiz davranılmıştır. Öyle ki, bazen bir paragrafı çevirmek için birkaç gün uğraşmak gerekmiş ve hatta gerek duyulduğunda ifade edilmek istenen anlamın tam olarak belirlenebilmesi için eserin müellifi A. Bryer'den yardım istenmiştir.

Elinizdeki çalışmanın Türkçeye kazandırılmasının öneminden bahsetmek gereksizdir, zira Anthony Bryer ve David Winfield çok titiz ve alanlarında özgün yapıtlar veren iki akademisyendir. Bölgemizde, büyük kısmı yaya ya da at sırtında, günlerce derin vadilerde, dağ zirvelerinde, terk edilmiş köy ve mezralarda, harabelerde, sarp kalelerde ve daha önce hiç araştırılmamış mevkilerde yapmış oldukları saha araştırmaları ile dönemin kronikleri ve Yunan kaynaklarına ulaşmaktaki rahatlıkları paha biçilemez eserler vermelerini sağlamıştır. A. Bryer ve D. Winfield'in araştırmaları, kendilerinin de çok doğru bir şekilde ifade ettiği gibi "tarihe not düşecek" özgünlük ve derinliğe sahiptir. Elinizdeki eserin çevrilmesine bu özellikler dikkate alınarak karar verilmiştir. A. Bryer, kendisi ile ilk yazışmamızda hiçbir ücret talep etmeksizin eserinin Türkçeye çevrilmesine müsaade etme lütfunda bulunmuştur. Bundan dolayı kendisine ve ekibine müteşekkirimiz.

Her iki müellifin çalışmaları okunurken dikkat edilmesi gereken en önemli husus, üst düzey araştırmacılar olan müelliflerin bazen Yunan iddialarının etkisinde kalabilme olasılığıdır. Örneğin eserin satır aralarında Yunan iddiaları ile benzer olarak, *"Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yaşayan bütün halkların Yunan asıllı olduğu ve bunların büyük kısmının Osmanlı Devleti tarafından sonradan Müslümanlaştırıldığı"* ileri sürülmektedir. Oysa tarihi vesikalar, dönemin kronikleri ve Vazelon

Manastırı Vaftiz kayıtları söz konusu iddiaların bilimsel temelden yoksun olduğunu açıkça göstermektedir. Ayrıca, Karadeniz sahilinde yaşayan bütün halkların Yunan uyruklu olması tarihi, fiziki ve fiili nedenlerle de imkânsızdır. Belirtilen nedenlerle Müelliflerin, Karadeniz Bölgesiyle, Bölgede yaşamış ya da yaşamakta olan halklarla, tarihi eserlerle, demografik yapı ve polititkalarla ilgili tutum, görüş ve ileri sürülen düşüncelerin tamamına katılmak ya da bu görüşleri doğruluğu kanıtlanmış gerçekler şeklinde değerlendirmek gibi bir durum kesinlikle söz konusu değildir.

Eserdeki bilimsel gerçekliği tartışmalı kişisel görüşlerin varlığı göz önünde bulundurularak metindeki bilgilerde eksiklik ya da gereklilik görülen yerlere çeviri esnasında yıldız dipnot (*) ile açıklamalar eklenmiştir. Dolayısıyla yıldız dipnotlar orijinal metinde yoktur ve çeviri esnasında metne eklenmişler, kaydedilen açıklamalara ait ek kaynaklar dipnotlarda gösterilmiştir.

Yıldız dipnot ile benzer olarak, tüm çevirideki köşeli parantezler de “[]” çeviri esnasında metne eklenen bilgileri göstermektedir ve eserin orijinalinde yoktur. Yay parantez “()” ile gösterilen açıklamaların tamamı orijinal eserde de mevcuttur. Orijinal metinde köşeli parantez kullanılmış olması durumunda -bu çok nadirdir- köşeli parantez yerine tırnak parantez “{ }” kullanılmıştır. Böylece, çeviriye eklenen kısımlar ile orijinal metin arasındaki ayrımın korunması amaçlanmıştır. Dini önderler ve kutsal kişiler için bir saygı ifadesi olan “Hz.” kısaltması orijinal metinde yoktur ve çeviri esnasında nadiren gerekli görülen yerde metne ilave edilmiştir.

Yıldız dipnotlar haricindeki diğer rakam ya da farklı işaretlerle gösterilen dipnotların tamamı, orijinal şekli ile kullanılmıştır ve eserin yazarlarına aittir. Orijinal eserde mevcut: kaynak, atıflar ve açıklamalar gösterildikleri dipnotlardaki orijinal şekilleriyle çevriye aktarılmış, müelliflerin takip ettiği stil ve biçime tamamen uyulmuştur. Zira bir dipnotta farklı tür ve sayıda esere atıf gösterilmesi nedeniyle aksi uygulama karışıklığa neden olacağı için bundan kaçınılmıştır.

Müellifler çalışmalarında özellikle büyük bir kısmı unutulmuş, bir kısmının kullanımı yüzyıllar önce terkedilmiş ve kimisi hiç duyulmamış yer, kale, mimari eser, nehir, ırmak benzeri isimleri kullanmaya özel önem göstermişlerdir. Bu durum biraz da çalışmaları esnasında tarihin derinliklerine gitmeyi hedefleyen misyondan kaynaklanmıştır. Kitabın yazarlarını da uzun süre uğraştırdığı belli olan söz konusu yöntem çeviri esnasında karşılaşılan en büyük zorluklardan birisidir. Nitekim kullanılan isimlerin bugünkü karşılıklarını bulmak için büyük bir uğraş vermek gerekmiş, bu iş kısmen başarılı olmuştur. Şüpheli olan yer isimlerinin yanına köşeli parantez içinde soru işareti konulmuştur. Yay parantez içerisinde kullanılan soru işaretleri orijinal metne aittir.

Eser çevrilirken orijinaline birebir sadık kalınmış ve müelliflerin takip ettikleri metodolojiye uyularak Yunanca verilmesi tercih edilen yer isimlerinin bugünkü Türkçe karşılıkları köşeli parantez “[]” içerisinde belirtilmiştir. Birkaç kez Türkçe karşılığı yazılan yer isimlerinin okuyucu tarafından artık bilinebileceği düşünülerek, akıcılığı bozmamak amacıyla bugünkü karşılıklar yazılmamıştır. Ayrıca yer isimlerinin zaman içinde sürekli değişim gösterdiği ve bir yerin dönemine göre birkaç isminin olabileceği hatırdan çıkarılmamalıdır.

Eserdeki yer adlarından, İngilizce yazım kurallarına uydurulanlar bugünkü karşılıkları ile, antik dönem adları ile kullanılanlar ise daha önce de söylendiği gibi, bugünkü karşılıkları okuyucunun bahse konu bölgeyi tespit edebilmesi için birkaç kez köşeli parantez içerisinde belirtilmek suretiyle orijinal metne uygun olarak yazılmıştır. Ayrıca, şehir, kasaba, köy, mezra, nehir, akarsu ve benzer yerleşim yerlerinin isimleri orijinal metinde geçtiği şekilde, -metinde genellikle ikinci isimler, Türkçe yazım kurallarının aksine küçük harfle yer alır- küçük harfle yazılmıştır. Şöyle ki metinde, “Çoruh Nehri”, “Çoruh nehri”, “Maden Köyü”, “Maden köyü”, “Sumela Manastırı”, “Sumela manastırı” şeklinde kaydedilmiştir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Türkçe yazım kurallarıyla

uyumlu olmayan söz konusu yazım şekline, orijinal metne sadık kalmak ilkesi doğrultusunda gereklik ölçüsünde uyulmuştur.

Metindeki hatalı yazımlar aynen çeviriye aktarılmış fakat; “orijinal metinde olduğu gibi” anlamına gelen “[sic]” ifadesi köşeli parantez içinde kullanılmıştır. Kronoloji ve tarih yanlışlıklarında, köşeli parantez içerisinde kuşku ifade eden “[?]” ve yine köşeli parantez içerisinde varsa doğru yazım belirtilmiştir.

Müelliflerin çalışmaları okunurken eserin ağırlıklı olarak Yunan ve Rum kaynaklarını temel referans olarak kullandığı gerçeği mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. Söz konusu keyfiyet kaçınılmaz olarak müelliflerin hadiseleri işleyiş metodolojisini etkilemiş ve yönlendirmiştir. Bu bağlamda Eserde Doğu Karadeniz Bölgesi’nin antik dönemdeki isimlendirmesi olan ve aslında “kıyı” anlamına gelen “Pontus” adı kullanılmıştır. Orijinale sadık kalmak ilkesi doğrultusunda çeviride de bu ifade korunarak yazılmıştır. Pontus isimlendirmesi Yunanlılık ifade eden bir etimolojiden türemez. Aksine, yüzyıllar içinde anlam kaymasına uğrayan ve son yüzyılda politize olan Pontus isimlendirmesi etimolojik köken olarak Yunanlılık’tan daha çok Pers menşelidir. Eser okunurken söz konusu keyfiyet göz önünde bulundurulmalıdır.

Ayrıca, metinde geçen yer isimlerinin iki bin yıl gibi çok uzun bir zaman diliminin imbiğinden süzülerek birkaç kez değiştiği, bazen bir yerin ya da akarsuyun isminin başka bir yere ya da akarsuya verildiği, özellikle yerleşim yerlerinin konumlarının ve merkezlerinin bazen defalarca yer değiştirdiği, hızla önem kazanıp öne çıktığı, ya da önemini kaybedip tarihten silindiği unutulmamalıdır.

Tüm bunlara ek olarak göz önünde bulundurulması gereken diğer önemli bir keyfiyet şudur: Müellifler büyük kısmı Karadeniz sahilindeki yerleşimleri kapsayan bu eseri kaleme aldıkları esnada, sahil boyundaki kısıtlı yol yapım çalışmaları devam ediyordu ve zikredilen yıllara kadar tarihi eserlerin az bir kısmı yok olmuş, bazı körfez ya da burunlar coğrafi özelliğini kaybetmiş lakin tahribat sınırlı bir ölçekte kalmıştı.

Oysa son dönemde, Karadeniz’in Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisindeki güney sahilinin en batısından en doğusuna kadar olan kısımda büyük bölümü deniz kenarından geçen yeni karayolu yapım çalışmaları ile hem körfezler, koylar, burunlar vb. doldurularak sahilin yüzey şekilleri değiştirilmiş ve hem de bu kısımlardaki tarihi eserler büyük oranda ya yol çalışmalarının kurbanı olmuş ya da özelliklerini büyük oranda kaybetmişlerdir. Örneğin, Rize, Pazar ilçesi açıklarında karadan uzak bir şekilde denizdeki kayalığın üzerine inşa edilmiş olan Kız Kalesi, yeni karayolu geçtikten sonra yol kenarındaki sıradan bir dikey duvar yıkıntısına dönüşerek tarihi kimliğini kaybetmiştir. Böylece, yeni karayolunun tünel geçişi ile yapıldığı Yoson Burnu hariç sahil boyundaki doğal yer-yüzü şekilleri, yerleşimler ve tarihi eserler müelliflerin çalışmasından sonra kontrolsüz bir yıkıma ve deformasyona uğramıştır, büyük kısmı artık eserdeki tanımlarla uyumlu değildir. Söz konusu keyfiyet okuma esnasında mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır.

Orijinal metne sadakete özen gösterilmekle birlikte, günlük kullanım dikkate alınarak, A. Br- yer ve D. Winfield’in “Kostantinople” kaydı kronolojinin imkân sağladığı yerlerde “İstanbul” olarak çevrilmiştir. Buna benzer olarak, metinde “Trebizonde”, “Sinope” şeklinde kullanılan isimler gibi günümüz kullanımına çok yakın yazımlar bugünkü isimleri ile yazılmıştır. Ayrıca müellifler, “Trabzon Komnenos Krallığı’nı” nitelerken “Trabzon İmparatorluğu” şeklinde kaydetmişlerdir. Bu kullanım biraz da Trabzon Rum Krallığı’nın kurucusu Komnenos Hanedanı’nın 1204 yılındaki Latin işgali öncesinde Bizans İmparator ailesi olmasından kaynaklanmıştır. Zikredilen keyfiyet metinde gerek duyuldukça köşeli parantez içinde “Trabzon Krallığı” ya da “Trabzon Komnenos

Krallığı” şeklinde tashih edilmiştir. Metinde yerel Rum derebeylerini belirtmek için geçen “lord” nitelemesi orijinale sadık kalınması amacıyla çoğunlukla “lord” şeklinde, Türk idarecilerle ilgili gerekli yerlerde “derebey” şeklinde kaydedilmiştir. Orijinal metinde bazı yer isimlerinin dönemsel farklı kullanımları peş peşe yazılmıştır. Bu durumun okumada karışıklığa neden olmaması ve aslında tek bir yere ait farklı adların değişik yer adları şeklinde algılanması gibi bir durumdan kaçınılması için eserin orijinalindeki metodoloji terkedilerek aynı yere ait peş peşe yazılı farklı adların ikinci ve üçüncü kullanımları yay parantez “()” içine alınmıştır.

Müellifler metinde, tüm Fener Ortodokslarını ifade etmek için “Grek-Yunan” adını kullanmayı tercih etmiştir. Oysa Fener Ortodokslarının tümü Yunan asıllı değildir ve özellikle Karadeniz’deki büyük bir kısmı Bizans ve Komnenoslar döneminde Hristiyanlaşan Türk, Gürcü, Laz gibi diğer etnik gruplara aittir. Belirtilen nedenle çeviride Osmanlı tebaası Fener Ortodokslarını ifade etmek için “Rum”; Yunanistan anakarası menşeli olanları ifade etmek için ise “Yunan” tanımlaması tercih edilmiştir. Eser kaleme alınırken Karadeniz sahilindeki ve iç bölgelerdeki hemen hemen tüm akarsular “nehir *river*” olarak kaydedilmiştir. Oysa Karadeniz sahilinde ve iç bölgelerdeki akarsuların büyük kısmı, ırmak, dere ya da çay özelliğindedir. Orijinal metne sadık kalınarak “river” olarak kaydedilen akarsu adları; durumuna göre nehir/dere/çay/ırmak/akarsu şeklinde çevrilmiştir. Bölgedeki akarsuların büyük kısmının, (Çoruh, Harşit, Kızılırmak, Yeşilirmak, Melet Irmağı vb.) hariç dere ya da çay niteliğinde olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Orijinal metinde yollar açıklanırken “road”, ticaret yolları ve askeri yollar açıklanırken “route” kelimeleri kullanılmıştır. Sıradan bir yol ile ticaret ya da askeri güzergâhın ayırt edilebilmesi için orijinal metindeki “route” kullanımları “rota” şeklinde, “road” kullanımları ise “yol” şeklinde çevrilmiştir. “Route” kelimesinin Türkçe karşılığı “ulu yol”, “ana yol” şeklinde bilinmektedir. Lakin ticari terminolojiye daha uygun olduğu ve metin içinde karışıklıktan kaçınmak amacıyla “ulu yol”, “ana yol” yerine artık dilimize yerleşmiş olan “rota” ifadesi tercih edilmiştir. Metinde sıklıkla tarihlerin önüne konulan “ca.” nitemi “yaklaşık” anlamına gelmektedir ve çeviride bu nitem aynen kullanılmıştır. Fresk(o), duvar resmi ve boyama ifadeleri eser terminolojisinde aynı anlama gelmektedir ve anlam bütünlüğü dikkate alınarak kullanılmışlardır.

Dipnotlarda yer alan İngilizce eserlere ait isimlerin Türkçe çevirileri “[]” parantez içinde yazılmıştır. Eserlerin Türkçe karşılıkları her geçtikleri yerde değil, okumayı kolaylaştırabilmek için sadece ilk geçtikleri yerlerde ve metnin ilerleyen kısımlarında gerekli görüldüğünde tekrar hatırlatma amacıyla yazılmıştır.

Bizans devlet yapısı, büyük oranda Roma’nın idari sisteminin tekrarıdır fakat coğrafi ve askeri şartlara göre idari sistemde bazı uyarlamalar yapılmıştır. Bu kapsamda Bizans askeri ve sivil idari sisteminin bugünkü yaklaşık karşılıkları: *theme*: eyalet; *bandon*-ilçe; *chorion*: nahiye, idari vergi birimi; *kome*-köy şeklindedir. Metin okunurken bu idari taksimat göz önünde bulundurulmalıdır.

Eserde, İngilizce’nin yanı sıra, Yunanca, Fransızca, Almanca, Rusça ve diğer dillerde metinler ile kaynak adları da yer yer geçmektedir. Bunların bazen İngilizce karşılıkları yazılmamıştır. Çeviri esnasında, tüm İngilizce metinler Türkçeye aktarılmış, Fransızca metinlerin gerekli görülenleri çevrilmiş ve diğer dillerdeki yazımlar çevrilmeden aslına uygun olarak bırakılmıştır. Eserdeki kısaltmaların bir listesi ilk sayfalarda yer almaktadır ve çeviride bu kısaltmaların Türkçe karşılıkları değil orijinaleri kullanılmıştır. Okuyucunun işini kolaylaştırabilmek için, kısaltmalar bölümündeki İngilizce metinlerin Türkçe karşılıkları belirtilmiştir. Buna karşın metnin birkaç yerinde, de-

yimlerin ya da anlam kaymasına uğrayan, yoruma göre birbirine zıt anlamlara gelebilecek kelimelerin yoğun olarak kullanılması nedeniyle, paragrafların ya da cümlelerin tam karşılığının tespit edilmesi mümkün olmamıştır. Bu durumda en yakın anlam elde edilmeye çalışılmış ve gerekli durumlarda İngilizce kelimeler parantez içinde italik olarak yazılmıştır. Eserin kontrol okuması, orijinal metinle karşılaştırmalı bir şekilde Prof. Dr. Sayın Haşim Karpuz tarafından, Türkçe anlam bütünlüğü, imla ve akıcılığın sağlanmasıyla olası tarihi hataların düzeltilmesine yönelik son okuma ise Prof. Dr. Yaşar Semiz ve Veysel Usta tarafından birbirinden bağımsız şekilde yapılmıştır. Böylece çevrilen metinler dört farklı akademisyenin kontrolünden geçirilerek, eserdeki olası hata ya da gözden kaçma ihtimali asgariye indirilmiştir.

Ele alınan dönemdeki mimari eserlerde yoğun olarak öğütölmüş kiremit, tuğla, pişmiş toprak kap, kireç, çakıl vs. karışımdan oluşan harç kullanılmıştır. Horasan harcı olarak da bilinen bu bileşim Prof. Haşim Karpuz'un önerisi doğrultusunda "kireç harcı" şeklinde çevrilmiştir. Çevirideki bazı sanatsal ifadelerin Türkçe karşılıklarının belirlenmesi KTÜ Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mehmet Yavuz, Bizans Dönemi ve Yunanca yazımların metinde yer almayan ve ihtiyaç duyulanlarının transkripsiyonu Muğla Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Doç. Dr. Murat Keçiş ve Erciyes Üniversitesi İİBF Uls. İlişkiler Bölümü Araştırma Görevlisi Nazlı Usta Lazaris, Fransızca metinlerin tercümesi ise Ahmet Köse ve Ömer Gülel'in katkılarıyla gerçekleştirilmiştir.

Eserin İngilizce Orijinal adı "*The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos*" şeklindedir. Müellifler Doğu Karadeniz Bölgesi'ni bir Antik dönem isimlendirmesi olan "Pontus" adı ile kaydetmeyi tercih etmişlerdir. Bu tercihte, "Pontus" isminin bölgenin Yunan Koloniciliği geçmişini çağrıştırmasının etkide bulunması olasıdır. Buna karşın Pontus Devleti, Anadolulaşmış Pers hükümdarları tarafından Anadolu'nun yerli halkı ile birlikte MÖ. 298 yılında kurulan, ilk başkenti Amasya (Amasya'daki Kral Kaya mezarları bu dönemden kalmıştır), ikinci Başkenti Sinop ve geçici başkenti Bergama olan, paralı Yunanlı askeri kullanma gelenegini terk edip Doğu Karadeniz'in yerli halkından milli bir ordu kurup, Yunanlıları egemenliği altına alan ve Romalılara karşı Anadolu'nun bağımsızlığını savunan, bayrağı ay-yıldızlı olan, Anadolu'nun milli devletidir. Yunanlılıkla ya da Yunanistan'da yaşayan halklarla alakası yoktur. Bkz. Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi Fetih'ten Kurtuluşa Kadar*, Serander Yayınları, I. Baskı, Trabzon, 2000. s. 60-63; Ayrıca bkz. Mahmut Goloğlu, *Anadolu'nun Milli Devleti Pontos*, Kalite Matbaası, Ankara, 1973.

Son olarak, bu kadar hacimli bir eserin her ne kadar Türkçeye kazandırılması büyük bir gereklilik idiyse de, tek başına bir akademisyenin altından kalkabileceği bir yük de değildi. Çevirinin birkaç akademisyen tarafından yapılması ise konu bütünlüğünü bozacaktı. Bu nedenle 2013 yılında başladığım ve yoğun ders yükü, sınav, kongre, konferans ve akademik çalışma programı içerisinde birkaç kez çevirmekten vazgeçtiğim, sonra meslektaşlarımın telkin ve destekleri ile birkaç kez tekrar başladığım bu çalışmanın tamamlanması, çeviri öncesi ilk okuma hazırlık dönemi de dahil edilirse yaklaşık yedi yıl sürmüştür. Orijinal metne sadakat ile titizliğe azami özen gösterilen ve bu kadar emekten sonra bölgemizle ilgili en kapsamlı çalışmalardan bir tanesi, belki de ilki olan bu eserin Türkçe çevirisini okurken keyif almanızı ümit ederim. Alanlarında duayen bilim insanlarının katkıları ile bir ekip çalışması şeklinde gerçekleştirilen eserde yine de gözden kaçan; yazım, imla, baskı ve harf hataları bulunması olasıdır. Bu hacimde bir çalışma içerisinde zikredilen hataların olabileceği keyfiyeti dikkate alınarak, bilgi derinliğiniz ile bakış açınızın genişlemesine katkıda

bulunabilmesi durumunda bu çeviri de amacına ulaşmış olacaktır. Eser ile ilgili düşünce, tenkit ve önerilerinizi bir sonraki baskıda dikkate alınmak üzere elektronik posta ile: ismailkosetr@hotmail.com ya da ismailkosetr@ktu.edu.tr adresine gönderebilirsiniz.

Daha önce de belirtildiği üzere elinizdeki eserin Türkçe çevirisi, önce Prof. Dr. Yaşar Semiz ve Prof. Dr. Haşim Karpuz tarafından ilk okumasının yapılması, Prof. Dr. Mehmet Yavuz tarafından sanat tarihi teknik anlatım ve yazımlarının, Doç. Dr. Murat Keçiş tarafından Bizans dönemi tarihsel olay örgüsüne uygunluğunun bir bütün olarak taranması ve daha sonra alanın en yetkin bilim insanları arasında bulunan Veysel Usta Hoca tarafından kelime kelime okunarak yayına hazır hale getirilmesi yedi yıl gibi uzun bir sürede mümkün olmuştur. Bu kadar önemli bir eserin hazırlanması kadar yayınlanması da önemlidir. Eserin okuyucularla buluşmasını sağlayan Türk Tarih Kurumuna teşekkür ederim.

Sayın Anthony Bryer en başından itibaren çeviriye her türlü desteği vermiş ve her ihtiyaç duyulduğunda katkıda bulunmaktan memnuniyet duymuştur. Eserin Türkçe çevirisini büyük bir sabırsızlıkla görmeyi bekleyen Sayın Bryer maalesef, çevirinin son kontrolleri tamamlanmak üzereyken, basımdan dört yıl önce 2016 yılı Ekim ayı sonunda vefat etmiştir. Bilimsel anlamda ve Bölge tarihiyle alakalı farklı görüşlerimiz olsa da, bölge tarihinin tanınmasına yaptığı eşsiz katkı için Müteveffa A. Bryer'e şükran borçluyuz; ebedi istirahatgâhında kendisine huzur dilerim.

İsmail KÖSE
Trabzon, Ocak 2020

PONTUS'UN TOPOĞRAFYASI TÜRKÇE'YE KAZANDIRILIRKEN

Prof. Dr. Haşim KARPUZ*

Pontus'un Tarihi Topoğrafyası adlı bu çalışma; Coğrafi olarak Sinop ile Çoruh Nehri'nin denize döküldüğü yer arasındaki bölgede A. Bryer ve D. Winfield ikilisinin yıllar süren yüzey araştırmaları ile Orta Çağa ait askeri ve dini yapıları tespit edip ortaya çıkartma çabasının bir ürünüdür. Bir çok bilim adamının da katkılarının bulunduğu, uzun yıllara yayılan çalışmaların sonucu olan makaleler, bölgenin tarihi topoğrafyası ile ilgili ön çalışmalar olarak kabul edilirse bu çalışma otuz seneye yakın bir süren bir araştırma süresinde hazırlanmıştır.

19. yüzyılda Trabzon'a gelen batılı seyyah ve araştırmacıların, batı kamuoyu kadar yerli Rumları etkileyen ve siyasi yönü ağır basan çalışmalarının ardından böyle bir çalışma, Türk kamuoyu tarafından siyasi gelişmelere malzeme oluşturabilir endişesi ile karşılanmıştır.

Coğrafya ve bu coğrafyada yaşayan insanların yarattığı kültür varlıkları, ortak hatıralarıyla vatanı dönüştür. Bir coğrafya vatanlaşırken, denizi, dağı, ormanı, ağacı, kuşu, çiçeği, kültürel ve mimari miras da vatanın bir parçası olur. Vatan bir bütün olarak sevilip korunur. Kendi kendimize koruma ve sahiplenme konusunda neler yapabildiğimizi sormalıyız. Değişik sebeplerle, mimari mirasımızı kendi ellerimizle yok edip, yerlerine beton yığınları kondururken ne yaptığımızı da sorgulamalıyız. Yabancı araştırmacıların, kılı kırk yararcasına yaptığı bu tür araştırmalara karşılık, bu topraklar üzerinde binlerce yıllık Türk, 700 yıllık Osmanlı dönemi için yaptığımız bütüncül bir çalışma var mı? Sorusu bu endişeyi taşıyanların sürekli sorması ve cevabını araması gereken bir sorudur.

A. Bryer-D. Winfield ikilisinin uzun yıllar süren yüzey araştırmaları, diğer batılı araştırmacıların katkıları ile hazırladıkları ve iki cilt halinde basılan Pontus'un Topoğrafyası adlı kitapta Orta Bizans Dönemi için belirtilen coğrafyadaki şehirler, coğrafi yapı, halklar, kale ve kiliseler, Kilise görevlilerini konu ediliyor. İki büyük cilt halinde basılan kitabın önemi ise, derinlikli kütüphane-arşiv, yüzey araştırmaları ve çeşitli uzmanların işbirliği sonucu ortaya çıkmış olmasına dayanıyor.

Bu önemli kitabı Doç. Dr. İsmail Köse büyük zahmetlerle ve başarı ile Türkçe'ye kazandırmıştır. Bu çalışma bize birçok bakımdan ışık tutmaktadır. Öncelikle Türk tarihçi, mimar ve sanat tarihçilere ve diğer araştırmacılara bölgenin mimari mirasını tanıtacak, tarihi ve kilise kayıtları hakkında bilgiler verecektir.

Kitap ve ön çalışmalar olarak nitelendirdiğimiz makalelerde belirttiğimiz coğrafi alanda ve tarihsel döneme antik çağda bölgede kurulmuş Yunan kolonilerine atıflar yaparak tamamen Bizans, Trabzon Devleti ve Hristiyanlık dönemine ait askeri ve dini yapıların açıklaması, eserin arkasında siyasi bir amaç olup olmadığı sorusunu gündeme getirmişse de kitabın bilimsel metotlar kulla-

* KTO Karatay Üniversitesi, Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi, Geleneksel Türk Sanatları Bölümü Öğretim Üyesi.

narak, dinsel ve askeri yapıların yanı sıra, yaşayan Rum, Ermeni ve Türkmenlerin ilişkileri açığa çıkartılması dahil bir dönemin açıklanması bakımından çok önemli katkıları olduğu aşîkardır.

Pontus'un Topoğrafyası, zengin bir kaynakça, harita ve fotoğraflarla desteklenmiştir. Giriş bölümünden sonra bölge topoğrafyasını 38 bölümde ele alıyor. Her bölüm; tanımlama, tarihçe ve yapılar alt başlıkları altında toplanmış. Yapılar; şehirler, surlar, kaleler, gözetleme kuleleri, manastırlar, kiliseler gibi türlere ayrılıp inceleniyor. Her yapı; malzeme, yapım tekniği, plan, varsa resim ile ayrıntılı şekilde değerlendiriliyor. Yapıların çizimleri, fresklerin grafik düzenleri metin içinde veriliyor. 1.Cilt, 394 s. metin+122s. çizimden oluşmaktadır. Fotoğraflar ikinci cilt olarak sunulmuş ve II. Ciltte 290 fotoğraf ile üç harita yer almaktadır.

Sonuç olarak Pontus'un Topoğrafyasını dilimize kazandıran Doç. Dr. İsmail Köse'yi kutluyorum. Bilim hakikati, gerçekliği araştırır ve ortaya koyar. Bilimsel çalışma ve araştırmalarımızı bu vatani tanımak, doğal ve kültürel mirasını korumak için artırmalıyız. Bu kapsamda Türk Tarih Kurumunun Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu zamanında başlattığı envanter çalışmaları önemlidir. Trabzon gibi yerel imkanlarla bölgede yapılan envanter çalışmaları bütünleştirilmeli, Türk dönemi yapıları da ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmelidir.

KARADENİZ'İN ORTA ÇAĞ DÖNEMİ ESERLERİ VE TOPOĞRAFYASI ADLI KİTABIN YAYIMLANMASI ÜZERİNE BİRKAÇ SÖZ

Veysel USTA*

Trabzon, Anadolu'nun olduğu kadar dünyanın da en eski kentlerinden biridir. Şemseddin Sami Kamusu'l-Âlam adlı eserinde Charles Texier'e dayanarak Trabzon'un; "Eski Yunanistan'ın en eski beldesi olan Mora'daki Argos kentinden daha eski olduğunu ve en aşağı milattan ikibin yıl önce-sinde kurulduğunu" ifade eder.

Jeopolitik konumu nedeniyle tarih boyunca değişik uygarlıkların egemenliğine girmiş olan Trabzon, kimi zaman serbest şehir, kimi zaman başkent, kimi zaman ise eyalet merkezi olarak önemli roller üstlenmiştir. Tarih kitaplarında, yapılan savaşlar ve yıkılan uygarlıklarla adına sıkça rastlanılan Trabzon, bazen edebiyat kitaplarının ana temasını oluşturmuş, bazen de operetlere konu olmuştur. Tarihsel süreçte üzerinde barındırdığı manastır ve kiliseleriyle yüzyıllarca Hristi-yan dünyasının kutsadığı bir şehir olan Trabzon, Kanturali Bey hikâyesiyle Türk dünyasının ünlü destanı Dede Korkut Oğuznamelerine de girmiştir. Doğal güzelliğiyle şiirlere ve türkülere esin kaynağı olan Karadeniz Bölgesi'nin bu gizemli kenti, bütün bu özelliklerinden dolayı her zaman dikkatleri üzerinde toplamış ve değişik amaçlı gezginler tarafından ziyaret edilerek seyahatname-lere malzeme olmuştur. Hakkında, Orta Çağ seyyahlarının metinlerinden önemli bilgiler edin-diğimiz Trabzon, özellikle 18 ve 19. yüzyıllarda çok sayıda batılı seyyahın değişik konulardaki araştırmalarına ev sahipliği yapmıştır.

Bu önemli kent hakkında ilk müstakil bilimsel çalışma, 1825 yılında başlayıp bitirene kadar birkaç kez şehre gelen ve "Trabzon İmparatorluğu'nun Tarihi" adlı eseri kaleme alan J. P. Fallme-rayer tarafından yapılmıştır. Öyle ki, bu çalışması nedeniyle Avrupa'daki klasik Yunan medeniyeti hayranlarıyla ters düştüğü için cezalandırılmış olan Fallmerayer, Trabzon hakkında önemli bilim-sel veriler ortaya koymuştur. J. P. Fallmerayer'in sözkonusu eseriyle birlikte hem bölge tarihine ilgi artmaya başlamış hem de bilgi birikimi önemli ölçüde çoğalmıştır. O tarihlerden günümüze kadar yaptıkları çalışmalarla Karadeniz tarihinin aydınlanmasına büyük katkılar sağlayan bilim adamları vardır. Bunlardan birisi de Fallmerayer'den yaklaşık 1,5 asır sonra bölgeye gelip saha çalışmaları yürüten Anthony Bryer'dir.

Anthony Bryer ömrünü Karadeniz tarihi araştırmalarına vakfetmiş bir kişi olarak adlandırıla-bilir. Başka konularda çeşitli çalışmaları bulunsa da onun araştırmalarının büyük kısmı Karadeniz tarihi ve kültürü ile ilgilidir. Bu çalışmaları sırasında o zamana kadar kimsenin temas etmediği konuları irdeleme cesareti gösteren yazar, kullandığı kaynakların çeşitliliği ile meselelere çok yönlü

* Karadeniz Teknik Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü Öğretim Görevlisi.

bakmaya çalışmıştır. Ayrıca daha önce Lebeau'nun neşrettiği Panaretos Kroniği'ni İngilizce olarak yayımlaması ve bu önemli eserin dünyaca tanınması gibi katkılarını da unutmamak gerekir.

Karadeniz tarihi çalışmalarında ulaştığı sonuçlar en çok tekrar edilen Anthony Bryer'in, meselelere yaklaşım tarzı, amaçlarıyla yakından ilgilidir. O, araştırmaları sırasında elde ettiği bilgi, belge ve bulguların sadece amacıyla doğrudan ilgili kısmını yayınlar, bunun dışındaki yerleri çalışmasının ilgi alanından çıkarır. Mesela Trabzon'un Maçka ilçesindeki Vazelon Manastırı kayıtları üzerine yaptığı çalışmasında Bryer, bölgedeki Hristiyanların yarısından azının Grekçe isim taşıdığını kaydeder, ancak diğer isimlerin hangi dillere ait olduğunu vurgulama ihtiyacı hissetmez. O kayıtların yazıldığı dile fazla kimse vakıf olmadığı için bu konuda uzun zaman Bryer'in yazdıkları çerçevesinde fikir yürütülmüştür. 1990'lı yıllarda aynı kayıtlar üzerinde yapılan başka araştırmalarla Maçka'daki Hristiyanların büyük kısmının Türkçe isim taşıdığı anlaşılmaya başlanmıştır. Bu gerçek, dikkatlerin bölgedeki Hristiyan Türkler üzerine çevrilmesine sebep olmuştur. Nitekim yine Bryer'in kaleme aldığı "Greek and Türkmens: The Pontic Exception" adlı oldukça uzun makalesi de Karadeniz bölgesindeki Türkmen varlığı konusunda çalışanlar için başvurulması gereken çalışmadır.

Dolayısıyla günümüzde Trabzon, Rize ve Artvin'in Osmanlı öncesi tarihinde oldukça etkili olduğu anlaşılmaya başlanan Hristiyan Türklerle ilgili araştırmalar geliştikçe, bölge tarihinin yeniden yazılma ihtiyacı ortaya çıkacak gibi gözükmektedir.

Anthony Bryer'in David Winfield ile birlikte hazırladığı "Bizans Eserleri ve Pontus Topoğrafyası" konulu bu eser onun ustalık dönemi çalışması olarak görülebilir. Zira bu çalışma dünyada, Karadeniz bölgesiyle ilgili olarak en çok atıf alan araştırmalardan birisidir. Çalışmanın kaynakçasından anlaşılacağı üzere geniş bir kaynak taraması yapılarak hazırlanmıştır. Bölgenin topoğrafyası ile başlayan eser ikinci bölüm olan rotalarla birlikte devam eder. Her iki bölüm hakkında da bu zamana kadar önemli sayılabilecek müstakil bir çalışma yapılmamıştır. O yüzden eserin bu kısımları Karadeniz tarihi açısından büyük önem taşır. Özellikle bölgede birbirine ulaşan yollar hakkında geçmişte oralardan geçenlerin notlarını bugünkü izlenimleri ile paylaşmaları, kaynaklarda yazarların saha araştırması ile pekiştirilmesi anlamında büyük önem taşır. Türkiye'deki tarihçilerin en büyük eksikliklerinden birisi, çalıştıkları coğrafi alanı yeterince tanınamalarıdır. Bu eserde konu olarak ele alınan bölgede saha araştırması yapmanın faydaları, çarpıcı bir şekilde karşınıza çıkmaktadır. Yazarlar, yüzeyden bakıldığında temeli bile belli olmayan Bizans yapılarını kaynaklardaki bilgilerden hareketle yeniden gün yüzüne çıkarmayı başarmış ve onları tamamen yok olmaktan kurtarmıştır.

The Byzantine Monuments And Topography of The Pontos (Bizans Eserleri ve Pontus Topoğrafyası) adıyla İngilizce olarak yayımlanan kitap, Sinop ile Çoruh Nehri arasındaki bölgede uzun süre yapılan saha araştırmaları neticesinde ve birçoğu ilk kez kullanılan antik dönem kaynakları ve seyahatnameler ışığında kaleme alınmıştır. Kitabın, Türk siyaset ve bilim camiasında endişeyle karşılanmasının temel nedenlerinden biri, adındaki "Pontus" ibaresi olmuştur. Zira özellikle batıdaki aydınlanma döneminin ve Sanayi Devrimi sürecinin belirgin hale getirdiği Osmanlı Devleti'ne yönelik oryantalist bakış açısı, antik dönem Yunan medeniyetinin üzerine bina edilmiş ve bağımsızlığından sonraki süreçte Yunanistan'ın Osmanlı'ya yönelik yayılmacı siyasetinin parçası haline gelmiştir. İlk kez Homeros'ta karşımıza çıkan Pontos [πόντος] kelimesi, Hellen kökenli olmadığı gibi temel anlamı, deniz üzerindeki yol, deniz yolu olup, zaman içinde deniz anlamı kazanmıştır.

Ancak istismar edilerek Yunanlıların yayılmacı emellerine alet edilen Pontus kelimesi, ne yazık ki Yunan muhibbi batılı çevreler tarafından da bu şekilde kullanılmaya başlanmıştır.

Tarihi geçmişi daha eskilere dayanmakla birlikte 1071 tarihinde başlayan Anadolu'daki Türk egemenliği, aynı zamanda bu coğrafya üzerinde geçmişte yaşamış bütün uygarlıkların ürettikleri ile bunlara kendi eklediklerinin bütünü temsil etmektedir. Nitekim Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti'ni kurduktan sonra gerçekleştirdiği ve uygarlık tarihine önemli bir not düştüğü kültür devrimlerinden biri, belki de en önemlisi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'ni kurması ve bünyesinde Sümeroloji, Hititoloji, Latin Dili gibi ölü dillerin öğretildiği bölümler açtırması olmuştur. Bu sayede Anadolu'nun çeşitli yörelerinde yapılan kazılarda Sümer ve Hitit uygarlıkları keşfedilerek Türk ve dünya kamuoyuna sunulabilmiştir. Başka bir ifadeyle Atatürk, egemenliği altındaki topraklarda yaşayan bütün geçmiş uygarlıkları Türkiye Cumhuriyeti'nin sahipliğine mal etmiştir. Bu açıdan bakıldığında Bryer'in bu çalışmasıyla ortaya koyduğu kültür varlıklarının da ülkemizin malı olduğu şüphesizdir.

Öte yandan 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Trabzon üzerine yapılan çalışmaların neredeyse tamamına yakınının batılıların eseri olması ve bunların Türkçe literatüre kazandırılmaması, Türk bilim insanları tarafından bunlara yönelik tespit ve tenkit çalışmalarının yapılmasını da zorlaştırmıştır. Oysa Karadeniz Bölgesi hakkında son yıllarda Türk akademisyenleri tarafından oldukça nitelikli bilimsel eserler üretilmiş, batılılar tarafından oryantalist bakış açısıyla yazılmış eserler tenkit edilerek özgün yapıtlar yayımlanmıştır. Bilimin, ele aldığı alanda daha önce yapılmış çalışmaları görerek bunlardaki yanlışları tespit ve tenkit edip doğru bilgilere erişmeyi amaçladığı düşünüldüğünde, bu konudaki literatüre kolayca ulaşılmasının zorunluluğu açıkça görülecektir. Bu nedenle bu tür çalışmaların süratle dilimize kazandırılması bilimin temel gayesi olan nesnellığe erişimde bize yeni fırsatlar sunacaktır. Kaldı ki her ne niyetle yazılmış veya üretilmiş olursa olsun, ortaya koyulan çalışmalar bazen beklenildiğinin aksine veriler sunabilmekte ve bazı gerçekliklere de işaret edebilmektedir.

Otuz yılı aşkın bir süredir Trabzon tarihi ile ilgili çalışma yapan biri olarak Bryer'in *The Byzantine Monuments And Topography of The Pontos* adlı kitabına defalarca başvurmak zorunda kaldığımı ifade etmeliyim. Bunu yalnızca kendi öğrenme ihtiyacımı gidermek için değil, kimi zaman kamusal talepler nedeniyle yaptığımı da belirtmeliyim. Kimi zaman Yukarı Hisar'da Belediyece yapılmak istenilen bir restorasyon çalışmasında, kimi zaman fetih sırasında Fatih tarafından camiye çevrilen Ortahisar Fatih Camii hakkındaki bir uygulama nedeniyle, kimi zaman da Orta Çağ'dan bugüne Trabzon üzerinden yapılan ticaret yolu rotalarının tespitinde olduğu gibi. Herhangi bir bilgi edinmek için Bryer'in eserine her başvuru yaptığımda içimi sızlatan bir hususun olduğunu da açık yüreklilikle ifade etmeliyim. Anadolu'daki son Bizans varlığı olan Trabzon Rum Devleti'ni ortadan kaldırarak Anadolu'nun fethini tamamlayan Fatih'in türlü çilerlerle dolu fetih güzergahının -ki Trabzon'a dair yetkililerin yaptığı her konuşmada fethin önemi vurgulanmasına rağmen- bugüne kadar araştırılmamış ve tespit edilmemiş olması, bu coğrafyanın egemenliğini elinde bulunduran Türklerin ciddi bir eksikliği olsa gerektir.

Bryer'in çalışmasının yalnızca Trabzon bölümünün Türkçeye kazandırılması için yaklaşık on yıl önce girişimde bulunmuş, ancak başarısız olmuş birisi olarak İsmail Köse'nin yaklaşık dört yıl önce başladığı çeviri çalışmasını duyduğumda çok mutlu olmuştum. Zira böylesine tarih, coğrafya, sanat tarihi, arkeoloji ve mimari gibi çok sayıda disiplini bünyesinde barındıran bir çalışmayı

Türkçeye çevirmek akıl kârı bir iş değildi. Nitekim bu zorlu çabanın altından kalkan Köse de bu durumu açık yüreklilikle belirtmekte ve bugün böyle bir çalışmaya girmeyi göze alamayacağını vurgulamaktadır. Çalışmanın Türkçe çevirisi tamamlanıp Prof. Dr. Haşım Karpuz gibi kıymetli bir bilim insanının denetiminden geçtikten sonra önüme gelen metni, çeviri üslubundan kurtararak kolay okunabilir hale getirmek için satır satır okudum ve gerekli müdahaleleri yaptım. Benden sonra metnin bir Sanat Tarihçi tarafından değerlendirilmesi gerekti. Bu işi Üniversitemiz Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mehmet Yavuz üstlendi. Daha sonra metnin bir Bizantolog tarafından da görülmesi için değerli dostum Doç. Dr. Murat Keçiş'e gönderdim ve onun tarafından da gerekli düzeltmeler yapıldı. Murat Keçiş'in önerisi üzerine çalışmada yer alan Yunanca alfabeyle yazılmış kısımların düzeltilmesi ise Dr. Öğretim Üyesi İlhami Cinemre tarafından yapılarak kitap baskı aşamasına getirildi.

Başta büyük bir sabır örneği göstererek bu kitabı Türkçeye kazandıran Doç. Dr. İsmail Köse olmak üzere emeği geçen herkese teşekkür ederken, Fatih'in Trabzon'u fetih rotası başta olmak üzere bu çalışmanın bölgedeki Türk varlığına dair yeni çalışmalara vesile olmasını dilerim.